

Nádas István

Életrajz

Nádas István egy régi kétszobás lakásban lakik Budapest egyik zöldövezeti részében, Zuglóban. A lakásban mindenhol könyvek vannak – magyar és külföldi klasszikusok és új könyvek egyaránt –, még édesanyja kiskunhalasi kölcsönkönyvtárának több darabját is őrzik könyvei között. Nádas Istvánnak néhány szép régi bútora is van, amit még az édesanyjától örökölt, régi szekrény, könyvszekrény, üveges szekrény tele herendi porcelánnal. Egyedül él, de gyermekeit és unokáit rendszeresen látogatja. A családon és a bevásárláson kívül nem is nagyon jár máshová. Nehezen mozog, és mivel mindent magának kell elvégeznie, kevés ideje jut már olvasásra. Klasszikusokat már szinte nem is olvas, mert még az újsággal is sokszor lemarad, meséli.

Az édesanyám, Fleischl Aranka kiskunhalasi születésű, egy Fleischl Adolf nevű kárpitosmester, kicsi, szakállas, pajeszos zsidó volt az édesapja. Úgy tudom, hogy a nagyapám nem kiskunhalasi. A nagyapám akkor halt meg, amikor én születtem, ott, Kiskunhalason. A nagymamámát Schön Fáninak hívták, és 1921-ben halt meg. Ő kiskunhalasi származású. Igen népes volt a Schön rokonság, legalább 4-5 család volt, akikkel tartottuk a kapcsolatot. Kiskunhalason nagyon sok Schön nevű rokoncsalád volt, és nagyon szoros kapcsolat volt a rokonok között. De aztán közbejött a háború [a második világháború], elpusztultak, kivándoroltak, és ma már senkivel nincs kapcsolatom.

A nagyszüleim Kiskunhalason éltek, vallásosak voltak egyértelműen. A nagymama parókás volt. De minden bizonnyal magyarul beszéltek, mert az én édesanyám is csak magyarul beszélt. A nagymama otthon volt a családdal. Hat gyerekük volt: Hanika, Ilonka, Regina, Samu és Lipót és édesanyám. Az első három gyerek lány volt, a második kettő fiú, és a hatodik volt az édesanyám, aki az ötödik testvérnél 10 évvel volt fiatalabb. 1890-ben született az édesanyám. Addigra már volt egy unokaöccse, a legidősebb nővérének a gyereke. Szinte semmit nem tudok ma már a rokonságunkról. Elsősorban azért, mert lényegesen idősebbek voltak, mint én. Nagyon sok gyermektelen volt közöttük, nagyon sokan kivándoroltak közülük.

Az édesanyám első nővéréék, Hánikáék Szabadkán [Vajdaságban, ma Szerbia] telepedtek le, és velük 1918 után már nagyon nehéz volt a kapcsolattartás, és alig-alig találkoztak. Hánikának két fia volt. Én egyszer sem találkoztam se az ottani nagynénémmel, sem a két fiával. Az édesanyám mesélte, hogy időközönként átutazott Kiskunhalason az unokaöccsei közül egyik vagy másik [Az 1882-ben épült Pest-Szabadka vasútvonal érintette Kiskunhalast. – A szerk.], az már külföldnek számított nekik. Leszálltak és bementek az üzletébe, üdvözölték és egy pár szót váltottak. Ennyi volt a kapcsolat. Azt tudom, hogy az egyik Dél-Amerikába került ki, a másik, aki otthon maradt,

nagyon korán, valamikor az 1920-as évek elején meghalt.

A második lánytestvére Fleischl Ilonka Makón ment férjhez Leipniknek hívták a férjét, de többet nem tudok róla, nem is ismertem. Hat gyerekük volt. A legidősebb volt Aranka, aztán volt Ilonka, Sára és Jolán. És volt még két fiú, Antal és a hatodiknak a neve nem jut eszembe. Az unokatestvéremmel, Leipnik Ilonkával igen szoros kapcsolatom volt a második világháború előtt. Budapesten élt, gyerekneveléssel foglalkozott, óvodája volt. Évente egyszer vagy kétszer eljött Kiskunhalasra. Az édesanyám, aki az üzlete miatt gyakran járt Pestre, övele gyakran találkozott. Leipnik Ilonka férjhez ment egy Kostkiewicz – ez egy lengyel származású név – Ferenc nevű mérnökhöz az 1930-as években. Nem volt az Ilonka olyan nagyon fiatal, amikor férjhez ment, és a háború alatt nem tudom, mi történt a férjével, már nem élt, amikor a háború után újra tudtunk találkozni. Ilonkának nem volt gyereke. De a testvérének, Arankának volt két lánya, akiket majdnem anyaként kezelt az Ilonka, és akik igen sokat voltak Pesten. Sőt a nagyobbik lány 18 éves kora után föl is költözött, ott lakott nála. Az egyikük él, Izraelben van, a másik elpusztult 1944-ben Pesten. A háború után Ilonka a Nagykörúton a megállóban állt, amikor egy teherautó véletlenül fölfutott a járdára és elütötte, és rögtön meg is halt.

Az Ilonka nagynéném többi gyereke mind Makón maradt. Ezekkel csak egy-két találkozásom volt összesen. Akkoriban nem volt olyan nagy divat Kiskunhalasra eljönni, és ott hosszabb időt eltölteni. Az Ilonkák ortodoxok voltak, de a fiatalok [a gyerekeik], akikkel én találkoztam, nem voltak ortodoxok.

Édesanyám harmadik nővére, Regina férjhez ment, a férjét Kanitzernek hívták. A férjről nem tudok semmit, nem is ismertem, Regina korán özvegyé lett. Budapesten éltek. Volt két fiuk és két lányuk. A legidősebb volt László. Az első világháború alatt az édesapám tisztiszolgája lett, és megvannak azok a tábori lapok, amiket a tisztiszolga írt az unokahúgának, azaz anyámnak, hogy a hadnagy úr ezt csinálta, meg azt csinálta – így ír a későbbi sógoráról. László később kikerült az olasz frontra, és ott meg is halt. A háború utolsó napjaiban veszett el. A testvére Peti Sándor néven jó nevű színész volt itt Budapesten. Az 1970-es évek végén, még az édesanyám halála előtt halt meg, akkor már 70 egynéhány éves volt [1973-ban halt meg. – A szerk.]. A harmadik testvér, Aranka Németországba, Hamburgba ment férjhez, és ott el is tűnt az 1930-as évek eseményei során. A negyedik testvér, Ilonka kiment Angliába, soha nem ment férjhez, ott házvezetőnőként élte le az életét. Az 1970-1980-as években – már akkor olyan 60 év körül járt – rákban halt meg.

Édesanyám két fivére közül az idősebbik, Fleischl Samu bútorkereskedő volt Kiskunhalason. A Samu bácsi második feleségét Ilonkának hívták, az első felesége nagyon korán meghalt. Két gyereke volt: Miklós és József. Miklós orvos volt, behívták munkaszolgálatra mint orvost, és nem jött haza. József egész életében könnyelmű volt, szórakozott. Nagyon érdekes élete volt. Az édesapjával dolgozott az üzletben. Az 1930-as évek vége felé váltóhamisítást követett el az apja nevében az üzletben, és ez elől Franciaországba menekült. Elvett egy nem egészen normális francia grófnőszzerű valakit, birtokkal, kastéllyal, mindennel együtt, és azt hiszem, azt elkótyavetyélte. Elég fura ember volt, de nagyon aranyos, kedves, társasági ember, és szívesen vettük, mikor együtt tudtunk lenni. Gyermeektelen volt, a lányomat, amikor férjhez ment, meghívta Franciaországba, és akkor egy pár hetet ott töltöttek a kastélyban. Az 1980-as években halt meg.

Az utolsó nagybátyám Fleischl Lipót kocsmáros volt Kiskunhalason, a feleségét Szerénának hívták. Lipót 1880 körül születhetett, mert állítólag az édesanyám 10 évvel az ő születése után született

hatodikként 1890-ben. Lipótéknak volt egy kocsmájuk, egy kis parasztkocsmá a város szélén, ragyogóan ment. Falusi, illetve már városi vasutasok, földművesek, napszámosok, fuvarosok jártak oda, jöttek-mentek. De nekik egy étterem kellett. A város közepén vettek egy házat és átalakították. Csináltak egy éttermet maguknak, az egész pénzüket beleölték, de nem vált be. Ezt már a városi közönségnek szánták, de nem volt közönség, belebuktak, és az 1930-as évek elején elköltöztek Szekszárdra, az egész család, úgyhogy onnan kezdve csak távolsági kapcsolat volt közöttünk. Azt tudom, hogy a háború alatt tűntek el a szülők, és akkor már Szekszárdon laktak.

Hat gyerekek voltak. A legidősebb, László csak négy polgárit [lásd: polgári iskola] végzett. Egy ideig az édesanyám mellett is dolgozott a mi papírüzletünkben, de aztán ő is elköltözött Szekszárdra a szülőkkel, és ott újságbizományosok lettek. A szülők – Lipót és Szeréna – elpusztultak a háborúban, a László megmaradt. A háború után elvett egy asszonyt, akinek volt egy gyereke, tehát a László két gyereke közül az egyik nem a saját gyereke volt. A László kiment a gyerekekkel és feleséggel együtt Franciaországba, Párizsba. Ott a Laci valamilyen nyomdában raktárosi beosztásban dolgozott, a felesége is elhelyezkedett valahol. A második gyerek Sándor Kiskunhalason gimnáziumot végzett, nagyon jó tanuló volt, utána kiment Franciaországba. Ott elvégezte a Sorbonne-t, és francia szakos tanár lett, és középiskolában oktatott francia nyelvet és irodalmat. Egyszer volt itthon, és akkor itt lakott nálam egy hetet. Aztán többet már nem is találkoztunk, mert meghalt. A Fleischl nagybátyám harmadik gyereke, Béla asztalossegéd volt, aztán ő is kiment Franciaországba az 1920–1930-as években. És a Béla részt vett a francia ellenállásban, és később nagyon szép pozíciót töltött be szakszervezeti vonalon, de nem szakmai, hanem inkább mozgalmi vagy politikai úton érte el ezt a pozíciót. A háború után itt volt a feleségével együtt, meglátogatták az édesanyámat, és akkor találkoztam vele. A negyedik gyerek, Károly, azt hiszem, a második világháború után kikerült Ausztráliába. Ott megnősült, voltak gyerekei. És a sorsnak a furcsasága, hogy látogatóba jött haza, és itt halt meg – ez már az 1970-es években volt. Itt is temették el a rákoskeresztúri temetőben a zsidó részen. Az ötödik testvér, József itt élt Magyarországon. Budapesten nyomdában dolgozott. Nem zsidó nő volt a felesége, és nagyon jól tartotta velünk a kapcsolatot. Született egy nem teljesen egészséges fia, aki megnősült, három gyereke lett, és fiatalon meghalt. Aztán pár évvel ezelőtt [az 1990-es évek végén] meghalt az unokabátyám is, 88 éves volt. A hatodik fiú, Antal ment a többiek után – ő is még a háború előtt elkerült Párizsba. Örökölte a kalandos rokonok vérét, egy anyagilag nagyon komoly karriert futott, vállalatoknak a vállalatvezetésével foglalkozott. Megnősült, de elvált. Ő sokat járt itthon, találkoztunk. Körülbelül 10 éve eltűnt, azóta nem tudok róla.

Édesanyám 14 éves koráig járt iskolába Kiskunhalason, 4 polgárija [lásd: polgári iskola] volt. Az akkori szokásoknak megfelelően elég korán, 17 éves korában férjhez adták egy Pressburger nevű zsidóhoz. Amennyit úgy erről hajlandó volt beszélni, kivettem, hogy nem szerelmi házasság volt. Lényegesen idősebb – nem tudom, hogy pontosan mennyivel idősebb – volt a férj, egy villanyszerelő. 1907-ben volt az esküvőjük és 1914-ben meghalt a férje. És az édesanyám két élő és egy holtan született gyerek után, 24 éves korában özvegy maradt. Pressburger Margitnak és Katalinnak hívták a két lányt. Katalin 1909-ben született meg, Margit, 1911-ben. Anyám özvegyi jogon megkapta az iparendélyt, tehát tovább folytathatta alkalmazottakkal a villanyszerelő szakmát. De föladta, rájött, hogy becsapják. Nem értett semmihez, és akiket alkalmazott, azok becsapták.

Háború volt akkor, és kétgyerekes özvegyként trafikengedélyt [lásd: trafikjog] kapott – ez 1915-ben lehetett. És trafikban kezdett el dolgozni. Nemcsak dohányárut, hanem irodaszert, papírt, kozmetikumokat, szóval mindenfélét kezdtek akkor árulni a trafikokban. Meg tudta kapni az ottani filmszínháznak a kezelési jogát. Ő bérelte ki a helyiséget, ő szerezte a filmeket, ő csinálta a mozi üzemeltetését. A trafik mellett a filmszínházat is csinálta egy-két évig. Akkoriban kezdtek az újságokkal foglalkozni, ő elvállalta Kiskunhalason a központi elosztást. Hozzá érkeztek be a lapok, és az újságárosoknak is ő adta ki, meg az előfizetőknek is. Tartott egy-két embert, aki az újságokat az előfizetőknek kihordta. Még élt a nagymama, és ő segített a gyerekek körül. Az ő édesapja (a nagyapám) akkor halt meg, mikor én születtem, azaz 1920-ban, és egy évvel később halt meg a nagymama, amikor az idősebbik öcsém született.

Ott, Kiskunhalason ismerkedett meg édesanyám az édesapámmal. Édesapám az 52. gyalogezredhez került, és annak Kiskunhalas volt a törzshelye. És ő szivarozott, dohányzott, és bejárt az üzletbe s ott ismerkedtek meg. Az édesanyám csodálatosan szép nő volt, a kiskunhalasiak mondják, hogy Halas szépe volt. Hát mondani se kell, hogy megtetszett az édesapámnak. Nem tudom a házasságuk időpontját, de azt tudom, hogy még a háború befejezése előtt, azt hiszem, vagy 1917-ben, vagy 1918 elején házasodtak össze. Nem meséltek az esküvőről, de biztosan zsidó esküvő volt, de hogy hogyan bonyolódott le, nem tudom. Biztos, hogy nem volt valami nagyon nyilvános esküvő, előre meghirdetett.

Az édesapám dunántúli származású, Cecén született 1889-ben. A nagyapját, az én dédapámat Neuwirth Leopoldnak hívták, és az iratok szerint 1838-ban született Cecén, és 1862-ben házasodott. Édesapám apját Neuwirth Antalnak hívták, és az édesapám két éves volt, amikor meghalt. Falusi kereskedők voltak a nagyszülők. Az Antal is, ugyanúgy mint a dédnagypa is, írja is az anyakönyv, hogy kiskereskedő volt. A valódi nagyanyámról semmit nem tudok. Steiermann-nak hívták a családot, az ő lánykori neve Steiermann Berta volt. A nagyanyám a szüléskor meghalt, tehát egyedül maradt az [apám] édesapja a gyerekekkel. Két testvére volt az apai nagyapámnak, egy férfi és egy nő. A férfitestvér nevét Neuweltre elírták annak idején, úgyhogy végül Neuwelt Salamon néven élt. Gyerektelen volt, fogadott gyerekük volt egy lány, aki nagyon közeli rokonuk volt, akit Neuwelt Arankának hívtak. És volt egy nőtestvér, Neuwirth Netti, ő vállalta akkor magára a kisgyerek nevelésében a segítséget. Sajnos, ez se tartott így sokáig, mert amikor apám 2 éves volt, az édesapja is meghalt. Tehát 2 éves korában az édesapám teljesen árva lett, akkor ez a nagynénje vette magához. Nem fogadták örökbe, tehát végig a saját születési nevén élt az édesapám, de valami csodálatos, ahogy őt a továbbiakban fölnevelték. Ezek az én apámnak a későbbiekben már nagypapának és nagymamának nevezett nevelőszülei. Még az édesapámról hadd mondjam, hogy őt mindenki Lacinak hívta. Ennek az a magyarázata, hogy őt Lászlónak akarták hívni, de Cecén 1889-ben a zsidó hitközségnek csak német nyelvű anyakönyvvezetése volt, és a Lászlót nem Ladislavként, hanem Leopoldként írták be – ami Lipót magyarul, minden dokumentumban Lipót szerepelt. Tehát őt Neuwirth Leopoldként anyakönyvezték német nyelven, de mindenki Lacinak szólította.

A nagyanyám – akit én annak ismertem – egy nagyon egyszerű fehérnemű-varrónő volt, aki egy csendőrhöz ment férjhez; Gógh Tódnak hívták, és egy román származású görögkeleti férfi volt [lásd: vegyes házasság]. Ha igaz, magyarosított Góth Tivadarra. Úgy emlékszem, hogy Tivadarként anyakönyvezték mint halottat. Ő írni-olvasni nem tudó pásztorgyerek volt az erdélyi havasokban, akit behívtak katonának. Az 1860-as években születhetett, és olyan 21 éves korában lehetett

katona, mert akkoriban, azt hiszem, 21 éves volt, amikor behívták katonának. A Monarchia hadseregében volt, és bezupált – katona lett a foglalkozása. A KuK-n belül a magyar hadseregnek volt a tagja, és a csendőrséghez került. A katonaságnál megtanult írni-olvasni magyarul. Megtanult magyarul, de érződött a kiejtésén az akcentus. Hogy ismerkedett meg a nagyanyámmal, erről fogalmam sincs. Cecéről fölhelyezték a nagyapámat mint csendőraltszót Pestre, mert ő őrmester vagy törzsőrmester rendfokozattal volt. A nagyapám a Lánchídőrséghez került – a Lánchídon fizetni kellett –, ott kapott egy beosztást, és ennek fejében a Logodi utcában kapott egy kétszobás, nagyon kedves kis lakást. Volt egy utcai szoba, egy udvari szoba, egy cselédszoba, konyha, fürdőszoba, WC, szóval minden volt, víz is, gáz is. Az akkori körülmények között az 1920-as, 1930-as években egy modern, nagyon szép lakás volt. Ma is megvan a ház, és sétaképpen el szoktunk menni arra, hogy megnézzük.

Ez a szervezet, a Lánchídőrség a Pénzügyminisztériumhoz tartozó fegyveres testület volt. A nagyapám révén megtudták a Pénzügyminisztériumban, hogy a nagyanyám fehérnemű-varrónő, és rendkívül bedolgozta magát. Ővele csináltatták a szebbnél szebb ágyneműket meg asztalterítőket, abroszokat. Ennekem dicsekedett is, mint gyerekek, hogy „ez a méltóságos úr, meg az a méltóságos úr dolgoztatott velem Pénzügyminisztériumtól”.

Nagyon szép házasságot éltek, a nagyapám imádta a feleségét, a nagyanyám is nagyon szerette a férjét. A nagyanyám gomblyukákat is slingelt, és a nagyapám, amikor nyugdíjba ment, mindenben segített, és gyönyörűen megtanulta ezt is. Egy nagy szenvedélye volt, hegedült. Borzalmas volt hallgatni, de olyan lelkesen próbált hegedülni, mindig mutatta nekünk, gyerekeknek a tudományát.

Mind a kettő tiszteletben tartotta a másiknak a vallását. Ez azt jelentette, hogy a nagyapám minden nagyünnepen ott volt a zsidó templomban a nagymamával. Karácsonykor meg a nagymama ment el nagypapával az éjféli misére a szerb, a keleti egyház karácsonyára meg újévkor az éjféli misére. Különben semmilyen vallási élet nem folyt otthon.

Szegényen, de nem nélkülözve éltek. Nagyon beosztották a pénzt, a nagymamám nagyon szorgalmas volt. A nagyapámnak talán tisztességes nyugdíja volt, a nagyságrendeket nem tudom. De nem igényeltek semmilyen különösebb segítséget, sőt minden évben nyáron, diákkoromban egy pár napot náluk tudtunk tölteni. S az egy nagy élmény volt nekünk, gyerekeknek, akik vidéki kisvárosban éltünk, hogy a nagyvárosban eltölthettünk egy pár napot, kimehettünk a Városmajorba (az akkor is már olyan volt, mint manapság, kicsit, mint a Városliget) meg a Horváth-kertbe, gyerekekkel találkozhattunk és labdázhattunk és focizhattunk. Horváth-kertnek az Attila út és a Krisztina körút közötti parkot hívták, és ott volt annak idején a budai színház, ami egy híres nyári színház volt, ahol Honthy Hannának óriási sikerei voltak valamikor az 1930-as években [Az 1915–1937 között működött Budai Nyári Színkörről van szó. Honthy Hanna (1893–1978), operettszínésznő, legendás, egyéni stílusú primadonna. – A szerk.]. És egyáltalán ott nézelődhettünk, kimehettünk az Állatkertbe meg a Városligetbe, a cirkuszba is elvittek minket.

A nyugdíjazásuk után drága volt a megélhetés, és valamikor az 1930-as évek végén Nagytéténybe, egy kis lakásba költöztek, és ott éltek. A nagyapám 1942-ben halt meg, én már akkor munkaszolgálatos voltam. A nagyanyám pedig 1945-ben tűnt el. Óróa sem tudok semmit.

Az édesapám az iskoláit már Pesten járta. Itt járt elemi iskolába, de azt, hogy melyik zsidó iskolába, azt már nem tudom. Középiskolába, a kereskedelmi akadémiába [lásd: kereskedelmi iskolák] járt a

Markó utcába, ami egy érettségivel járó kereskedelmi iskola. Az volt az első ilyen szintű kereskedelmi oktatás. Az édesapám, amikor 1907-ben leérettségizett, bekerült a Pénzügyminisztériumba.. Pénzügyminisztériumi számellenőr volt a hivatali beosztása. Az, hogy az én édesapám a Pénzügyminisztériumba került, nagyanyám kapcsolatai révén lehetett. Közben még katonai szolgálatot is kellett letöltenie, karpaszományos volt [Karpaszományt azok az érettségivel rendelkező katonák viseltek, akiket behívtak tényleges katonai szolgálatra, és tartalékos tiszti kiképzésben részesültek. – A szerk.], és aztán 1914-ben behívták katonának. Négy évig volt katona az édesapám, többször megsebesült. Az 52. gyalogezredben szolgált, és annak Kiskunhalason volt a stábjá. Oda jöttek vissza pihenőre, amikor leváltották egyszer-egyszer az egységüket, vagy sebesülés után oda kellett neki visszavonulni a törzshöz, és onnan került aztán újra bevetésre.

Az édesapám 1918-ban leszerelt, hazajött, nyugdíjaztatta magát a Pénzügyminisztériumban, és elhatározták az édesanyámmal, hogy a trafikot bővítik; ez azért is volt, mert aztán az édesanyámtól megvonták a trafikengedélyt. Valószínűleg az 1920-as évek elején lehetett mindjárt, ahogy erősen jobboldali [rendszer lett], és akkor a zsidóktól megvonták a trafikot [lásd: antiszemita közhangulat az 1920-as évek elején]. Amire én vissza tudok emlékezni – és emlékem 5-6 éves koromra van –, akkor már csak könyv- és papírkereskedés volt ebben a helyiségben. Az üzlet továbbra is az édesanyám nevére ment, sőt az első férje nevére volt, özvegy Pressburger Ferencné cégtulajdonos. Kiskunhalason a városházánál, egy frekvenciátaltabb helyen egy nagyon szép üzlethelyiség volt. És volt hozzá egy alkóvszerű bemélyedés, ahol a könyvtár volt, csináltattak hozzá egy galériát, az volt fönt a raktár. A könyveket maguk megvették. És be lehetett iratkozni a kölcsönkönyvtárba, és valamit kellett fizetni a kölcsönzésért – 30-40 fillért, 50-et, 20-at, már nem emlékszem. Nagyon jelentős, nem túloznék, ha azt mondanám, hogy 100-as nagyságrendű rendszeres olvasója volt a könyvtárnak. Minden rétegből kerültek ki olvasók. Az édesanyám úgy szervezte meg, hogy a legszerényebb igényűeket is kielégítette, és a ponyvaregényektől kezdve a legkomolyabb szépirodalmi művekig mindenféle volt. Amik a slágerek voltak: Jókai meg Mikszáth, teljes sorozatok. Külföldi klasszikusok is voltak, de mind magyar nyelven volt. A végén már több mint ezer könyv volt. (Vannak könyvek, amiket megmentettem.) A nyitva tartás hétfőtől szombatig egész nap volt és vasárnap délelőtt. A Laci nevű unokabátyám jó néhány évig dolgozott ott, aztán volt egy nézeteltérés közöttük, kilépett, és attól kezdve az édesanyám külsőst vett föl. Úgyhogy egyszerre három alkalmazott is dolgozott az édesanyám mellett: volt segéd, kifutó és eladó kislány. Aztán amikor a nővéreim már nagyobbak lettek, akkor ők. A fiatalabbik 17 éves korában férjhez ment, és akkor ő nem, de az idősebbik nővérem elég gyakran besegített az üzletbe.

Én megszülettem 1920-ban, 1921-ben az öcsém, aki ikerként született, és az ikertestvére fél éves korában elhunyt. És 1923-ban született a harmadik fiú. Tehát édesanyámnak öt [élő és két nagyon korán elhunyt] gyereke volt, de közöttünk elég nagy volt a [kor]különbség. Édesapám ott maradt Kiskunhalason, csodálatos kapcsolata alakult ki a két lánnyal. Nagyon sokszor hallottam tőlük, hogy kispának szólították, és imádták, mert tényleg nagyon jó volt hozzájuk.

1927-ben édesapám meghalt. Betegen jött haza a háborúból, epehólyag-gyulladása volt. Állandó diétát tartott, keserűvizet ivott. És akkoriban már a sebészet olyan mértékben fejlődött, hogy az orvos barátja ajánlotta – mert édesapám mindig bombázta, hogy mondjon már valamit, mit lehetne csinálni, hogy végre ehessen töltött káposztát vagy sóletet –, hogy operálják meg, mert ilyen műtéteket csinálnak, és mindegyik sikerrel jár. Akkor följött, és Pesten a Bethesda kórházban megoperálták. Az operáció jól sikerült, a beteg meghalt. Rákoskeresztúron lett eltemetve a zsidó

részen. (Az ő sírjába temettük el az édesanyámat, amikor 1980-ban meghalt.) Az édesanyám, emlékszem, hogy süvet ült, 8 napig, azt hiszem. [A süve 7 napig tart. – A szerk. Lásd: gyász.] Hogy teljesen betartotta-e vagy sem, azt nem tudom, de még előttem van: nem normál széken ült, hanem valami alacsonyabb párnázott valamin, lehet, hogy úgy kapta kölcsön. Én 7 éves voltam akkor, és attól kezdve egy évig [Csak 11 hónapig kell – A szerk.] minden áldott nap mentem, és kádist mondtam, megtanítottak engem a kádisra. Előtte csak akkor voltam templomban, amikor elvittek – nem emlékszem, hogy iskoláskorom előtt milyen gyakorisággal jártam. De kádist mondani csak este mentem, és az elemi iskolai hittantanárom vállalta, hogy helyettem a reggeli imánál elmondja a kádist. És attól kezdve, amikor már nagyobb voltam, mentem imára mázskor meg évfordulókor [lásd: jahrzeit].

37 évesen édesanyám öt gyerekkel özvegyen maradt. Nagyon szegények voltunk, de ő hallatlanul sokat dolgozott az üzletben. Pestre járt, bevásárolt, és az unokaöccse, a Laci ott volt még nálunk, és lassan kezdtek a nővéreim is fölnőni, ők is egy kicsit segítettek. Otthon mindig volt egy háztartásbeli, aki mindenes volt, még vasárnap is ott volt, neki kellett főzni, takarítani meg mosni. Az én gyerekkoromban mindig volt, amíg az édesanyám dolgozott. Már ezzel a fejjel, amin én is keresztülmentem, tudom, hogy milyen lehet öt gyerekkel egyedül. És a legtisztességesebb módon nevelt föl, mindenünk megvolt, amire szükségünk lehetett. Egy születésnap azt jelentette, hogy kapott valami kis ajándékot, egy tábla csokoládét – szóval nagyon szerényen éltünk, de mindenünk megvolt.

Az édesanyám, aki egy vallásos családból származott, 17 évesen férjhez ment egy olyan férfihoz, aki teljesen vallástalan zsidó volt. De az egész familiájára ez volt a jellemző, többen ki is tértek abból a családból. Az édesanyám fiatal volt, őbenne még nem élt az a hagyomány, és gondolom, hogy az első időben okozott nála gondot [hogy a férje nem volt vallásos], de aztán elhagyta [a szigorú vallásosságot]. Az édesapám meg azon kívül, hogy héber hittanra járt, semmilyen vallási rítust, előírást nem tartott.

Az édesanyám péntek este két gyertyát gyújtott – két gyertyatartó volt. De kidust nem mondtunk. Otthon nem imádkoztunk. Édesanyám templomba már nem járt, már nem voltak a kóser étkezéssel [lásd: étkezési törvények] vagy a szombati munkavégzéssel gondjai [azaz egyáltalán nem tartotta a szombatot – lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Minden évben vágtunk disznót otthon, Kiskunhalason. Nem tudom, hogy míg élt az édesapám, az alatt volt-e, arra már nem tudok emlékezni, de amióta az eszemet tudom, azóta volt disznóvágás. De szombaton csak sóletot ettünk otthon. Általában szombaton készítettük el, és azt ettünk, erre emlékszem. Csak a két nagyünnepet [a Ros Hásánát és a Jom Kipur] tartottuk, de amíg Kiskunhalason voltam, péntek este sokszor eljártam templomba, de aztán elmaradt a templomba járás. A zsidó identitás megmaradt, de nem vallási okokból.

Volt bár micvóm, úgy tanított be ez a hittantanárom. Délelőtt az istentiszteleten fölhívtak a tórához, délután pedig uzsonna a lakáson, és a rabbitól kezdve mindenki ott volt. Három szoba a lakásban át volt alakítva. Az egyetlen dolog, amit ettek, szardíniát, kenyeret, csak azzal lehetett megkínálni, mert a többi nem volt kóser. Arra nem emlékszem, hogy oldottuk meg az evőeszközt, tányért, ilyen dolgokat. De ott voltak, eljöttek. Az édesanyámtól kaptam ajándékot, de hogy mit, azt már nem tudom.

Arra emlékszem, hogy a fő ünnepeket, a Ros Hásánát és a Jom Kipert [lásd: Jom Kipur] megtartották, akkor nem nyitott ki az édesanyám, de már a többi ünnepnapot nem. Jom Kiperkor böjtöltünk. Nem laktunk messze a templomtól, és arra a napra nem volt más program, mint a templom, az ünnep. Nem tudom, hogy az édesanyám olyan nagyon ragaszkodott-e ahhoz, hogy egész nap a templomban legyünk, de tudom, hogy 10 óra előtt nem értünk oda. Akkor is volt mázkir, és úgy mentünk, hogy addigra odaérjünk mindenképpen. Míg mi kicsik voltunk, mi csak délig böjtöltünk, és akkoriban, azt hiszem, hazavitt bennünket, megettetett és aztán visszament. A bár micvó után már egész nap kellett böjtölni, és én úgy emlékszem, hogy ezt szigorúan be is tartottam.

Édesanyámnak mindig gondja volt a mázkirral, hogy megy ő el a mázkirra azokon az ünnepnapokon, mikor nyitva volt az üzlet. Amikor már nagyobbak voltunk, és nem kellett iskolába menni, akkor én voltam bent meg a nővéreim. 1-2 órát, csak annyit, amíg elment, addig a lányok bent voltak az üzletben. Már elég nagyok voltak ahhoz, hogy az eladók mellett ők bent legyenek.

A háború előtt volt széder. Először a Lipót rokonomnál volt nagy szédereste, a gyerekek elég sokan voltak, és még tartották, s amikor ők elköltöztek Szekszárdra, akkor a Samuéknál voltunk mindig szédereste. Mindig a családfő vezette a szédert, tehát a Lipót bácsi vagy a Samu bácsi. De nagyon kedélyesen csinálták. Csak héberül olvasták [a Hagadát], és senki sem értette, mert nem tudtunk héberül. De azért tudtuk a történetet, mert az iskolában megtanultuk hittanórán. Nekem kellett valószínűleg mindig a mánistánut [lásd: má nistáná] elmondani, vagy legalábbis ameddig én voltam, aki már tudott imát mondani, de aztán lehet, hogy később már az öcsém volt, aki elmondta. Mi mindig csak a vacsoráig voltunk ott, arra emlékszem, a második felét már nem vártuk meg, mert kisebb gyerekek voltunk, és a Lipóték elég messze laktak tőlünk, kint a város szélén. Később mondták nekem, hogy szegény édesapám a nyakában hozott valamelyikünket, valószínűleg a legkisebb testvéremet, mert annak már olyan sok volt az út hazafelé, és álmos volt, és fölvette a nyakába, és úgy hozta haza. Macesz volt otthon, de nem tartottuk a kenyér tilalmát [lásd: Purim]. A macesz csak kísérő volt. Én például nagyon szeretem aprítani kávéba a maceszt. A Lipót bácsira nem emlékszem, hogy mennyire tartotta a maceszevét. Samu bácsinál tudom, hogy nem tartották. A Szerénke néni mintha tartotta volna. De azt tudom, hogy később már az éttermükben semmiféle kóser nem volt. Hogy az kóser volt-e, amit szédereste ott megettünk? Nem tudom.

Az édesanyám mindig díszített egy kis karácsonyfát, mert mindig volt alkalmazott, aki keresztény volt. Egy zongora volt az egyik szobában, a fa oda volt felállítva, és alatta voltak csomagok, és oda az alkalmazott is meg lett híva, és ő is kapott ajándékot. Sőt, ez őneki volt elsősorban. Meg mert a többi gyerek is ajándékot kap. Főleg amikor már középiskolások voltunk, eléggé izgalmat keltett a gyerekek között, hogy jön a karácsony, és mit kapunk. Tehát nem tudtuk mi függetleníteni magunkat a környezettől. De ez soha nem egyházi alapon volt. Nem volt semmi ilyesmi, még éneklés sem. És nem a Jézuska jött, hanem karácsony volt és ajándékozás.

A házunkat édesanyám első házassága idején vette, ez téglalapon vályogfalakból volt. Nagyon szép, ötszobás, nyitott verandás lakás volt, és én ott éltem le az életemet 18 éves koromig. Aztán oda bevezettették még az édesapám halála után a vizet. Kialakítottak egy udvari nyomós kútról vezetett fürdőszobát úgy, hogy a tartály fönt volt a padláson, oda először kézzel (később motorral) föl pumpálták a tartályba a vizet, és onnan fürödtünk. De az nem iható víz volt, csak fürdésre és

mosogatásra használtuk. Egy héten egyszer, általában a hét végén, valószínűleg szombat este fürdöttünk kádban, a többi napon lavórban mosakodtunk reggel, este. Gáz nem volt. Sparhertunk volt, széntüzeléses. Kályhafűtés volt.

Egyik nővérem sem végzett középiskolát. A háború alatt meg közvetlenül az első világháború után voltak ők abban a korban. Nem nagyon tudom, hogy a tinédzserkort hogyan töltötték el. Az idősebbik nővérem, Katalin kesztyűkészítést és szabás-varrást tanult. Egy nagyon jól menő női ruha, majdnem azt mondom, szalonja volt Kiskunhalason. Ez csak annyit jelentett persze, hogy külön szobában tudta fogadni a vevőket. Öt szoba volt otthon nálunk, tehát volt hely. A varrodát egy külön udvari szobában alakították ki. Volt egy szabásznője is és egy vagy két segítője. Ő maga kézzel nem dolgozott, ő volt a tulajdonos, tehát ő csak megbeszélte mindent. Rendkívül jó érzéke volt a divathoz, a szép vonalakhoz. Járatott divatlapot, és ő ajánlott, szabásmintákat szerzett be. Jól menő bolt volt, de azt magára költötte, szórakozásra, ruhákra, társaságba járásra. Biztos, hogy az édesanyámnak is segített valamelyest, ezt nem tudom, engem akkor ebbe nem avattak be.

A fiatalabbik testvéremnek, Margitnak semmilyen képzettsége nem volt. Négy polgárit [lásd: polgári iskola] végzett, és attól kezdve otthon volt az édesanyám segítségére. Sőt, azt hiszem, már ebben az időszakban az idősebbik testvéremnek, Katalinnak is a varrás mellett segítenie kellett otthon szabadidejében.

A kisebbik nővérem 17 éves korában férjhez ment Vámos Gyulához. Szegény édesanyám, gondolom, nem repesett, mert neki sem volt túlságosan sikeres a 17 éves kori házasság, de ez szerelmi házasság volt. Egy rendkívül aranyos ember volt a férje, orvos, édesanyám is nagyon-nagyon szerette. A szülei vallásos zsidók voltak, ő nem, de ünnepeken a zsidó templomban volt. Arra nem emlékszem, hogy [miután összeházasodtak] gyertyát gyújtottak-e, az már az én családomban sem volt.

A polgári esküvőn csak kettesben voltak, annak idején nem volt szokás a polgári esküvőre elmenni. A zsinagógai esküvőjükön ott voltam. Cilinderes esküvő volt, és iszonyú elegáns. A sógorom nagyon adott erre. A zsinagógai esküvőre mi is kaptunk új matrózzruhát [inget] hosszú nadrággal; előttem van, hogy még egy matrózsapka is volt. És utána lovas kocsis nászmenet volt, felcicomázott lovas kocsik voltak. A többire már nem emlékszem, nyolc éves voltam akkor.

A Vámos Gyula Kiskunhalason praktizált, de nem nagyon ment neki, és akkor a szülei rábeszélésték, hogy menjenek oda hozzájuk. Közel Jászberényhez van egy nagy falu, Jászfényszaru [Jászfényszaru dinamikusan fejlődő nagyközség volt, 1930-ban mintegy 7800 fő lakossal. – A szerk.]. A Margit nem dolgozott. 1931-ben született még Kiskunhalason Vámos Feri, az unokaöcsém, egy végtelenül aranyos, helyes gyerek. És 1933-ban volt talán, amikor ők oda költöztek Jászfényszarura. Nagyon jól bevált nekik az új hely. Nagyon kulturált körülmények között éltek. Akkor még csak privát orvosok voltak. Volt egy körzeti orvos, de ő nem az volt. Akkoriban lehetett olyan 5-6 ezer fő, a környéken is, jöttek a betegek, és ő is ment. Nagyon szerették. A sógoromat az ottani előkelőség teljesen befogadta. A főjegyző, a főorvos, mindenki a baráti köréhez tartozott. A nővéremet is nagyon szerették a társaságban.

Meghívtak bennünket, a három fiút. Minden nyáron 3-4 hetet ott töltöttünk, és az nekünk a paradicsom volt. Megfelelő, háromszobás lakás volt, és el tudtak helyezni bennünket, nagyon jól éreztük magunkat. Hasonló korú fiatalok voltak a községben, akik Jászberényben, Hatvanban jártak

iskolába, és a nyári szünetben otthon voltak. Nagyon gyorsan történt a megbarátkozás. Nagy futballcsatákat vívtunk. Az volt a szokás ebben a faluban, hogy egy héten kétszer, szerda este és szombat este a cigányzenekar a községháza előtt térzenét adott, és a falu apraja-nagyja este oda kivonult, és ott volt egy korzó. Héttől tízig tartott. Ez egy olyan élmény volt nekem kimenni a hasonló korúakkal, fiúk, lányok ottan összejöttek. És volt egy közeli tó a Zagyva folyó túlsó felén, ott olyan piknikeket rendeztünk. Szinte minden héten csináltak ott pikniket, és sütöttek nyáron. Ott már tánc is volt, kihívták a zenészt. Szóval nagyon éltünk. És még időnként mozielőadás is volt ottan. A kocsmában, ahol a bár is volt, ott vetítettek filmet is, az 1930-as évek magyar filmjeit. Egyszer-kétszer ott is voltunk moziban.

1940-ben ment férjhez a másik nővérem, Katalin. A férje Hajnal Dezső fogtechnikus volt Kiskunfélegyházán, és ő oda ment férjhez. Nem tudom, hogy ez a sógor honnan jött, egyáltalán zsidó fiú volt-e. Azt sem tudom, hogy volt-e egyházi esküvő. Én nem is voltam az esküvőjükön, akkor már Pesten dolgoztam. De egyébként nagyon jó viszonyban voltunk. Siófokra mentek nászútra, és megbeszélték, hogy egy hétvégén menjek le szombaton, és vasárnap estig legyenek ott. Akkor voltam először a Balatonon, 20 éves koromban.

Kiskunhalason nem volt zsidó negyed. Azért azt nem mondanám, hogy szétszórta a zsidók, ha úgy észak és dél felé osztom a várost, akkor inkább a déli részben. Egy nagy közösség volt [A népszámlálási adatok szerint Kiskunhalason 1920-ban 742 fő, 1930-ban 669 fő tartozott az izraelita felekezethez. – A szerk.] Csak egy hitközség volt, a neve szerint ortodox, de valójában a zsidó lakosságnak egy jelentős része már nem volt az. Nagyon sok volt olyan, hogy gyertyát gyújtott szombat este meg péntek este, tehát bizonyos rituális funkciót betöltött.

Volt egy komplexum, ott volt a templom, illetve volt a rabbinak a lakása. Azután volt egy olyan rész, ahol a férfi tanító a családjával és egy sakter lakott. Azzal szemben volt – ez egy nagy udvar volt – az iskola, amelyikben három tanterem volt, két-két osztálynak és a hittannak. És amellet volt egy nagy terem, ott voltak az ünnepségek, tanácskozások, és télen ott voltak az istentiszteletek, ahova elmentünk. Voltak még további épületek hátul, és a végén lakott az a bácsi, aki bennünket hittanra tanított az elemiben. Aztán volt egy másik rész, ahol a kántor lakott. És még volt valaki, az is valami hitközségi alkalmazott volt, és annak a lakása. Volt zsidó pék is. Tudom, hogy például a sóletot ott melegítették a pékségben szombaton, de hogy az mennyire volt kóser, nem tudom.

Egy zsidó elemi iskola volt Kiskunhalason. Ez egy 4 osztályos elemi iskola, hogy két-két osztály tanult egy tanteremben, az első-második és harmadik-negyedik. Az első-másodikban egy nő volt a tanító, a harmadik-negyedikben egy férfi, és külön volt egy hittantanár, akivel a Mózes öt könyvét fordítottuk héberrel magyarra. Voltak keresztény gyerekek is, de csak egy-kettő, akiket a szülei direkt oda hoztak a zsidó iskolába, mert olyan híre volt. A zsidó [elemi] iskolába jártam. Teljesen természetes volt, hogy én oda járjak. A zsidó iskolát a hitközség tartotta fenn. Naponta volt Biblia-tanítás, ez azt jelentette, hogy minden nap egy órát a bibliát fordítottuk le. Négy osztály volt, és már az első osztályosokkal is elkezdtek, legalábbis az olvasást. A fordítást csak a második osztálytól, úgyhogy a negyedik osztályig, ha jól emlékszem, végimentünk az egészen.

Én nem érzékeltem Kiskunhalason különösebb antiszemitizmust, de azért jeleket igen. Előfordult, hogy a gyerekek a zsidó gyereket le büdös zsidózták. De én zsidó iskolába jártam, és így nincsenek közvetlen tapasztalataim, hogy milyen lett volna egy olyan iskolában, ami vegyes lett volna.

Az elemiből lehetett menni gimnáziumba vagy polgáriba [lásd: polgári iskola]. A fiú polgári állami volt, és volt egy katolikus és egy református leány polgári, és volt egy gimnázium, a református gimnázium Kiskunhalason. Középiskolába a református gimnáziumba jártam. Ma már nem lehet ezt mondani, azt hiszem, hogy domináns a református közösség, de akkoriban az volt. A város vezetésében is érezhető volt, hogy reformátusok. [Ezt az érzést, hogy „Halas református város” a történelmi hagyomány táplálhatta, ugyanis a török idők utáni újratelepülés idején, a 16–17. század folyamán a város lakossága református hitre tért. Kiskunhalas lakossága 1910 és 1930 között mintegy 4500 fővel nőtt, 1930-ban nem egészen 28 900 fő lakott Kiskunhalason. Hitfelekezeti megoszlás szerint 1910-ben is, 1920-ban is és 1930-ban is többségben voltak a római katolikusok, arányuk 20 év alatt 57%-ról 64%-ra nőtt, míg a reformátusok aránya 39%-ról 32%-ra csökkent. (Az izraelita hitfelekezethez tartozók aránya 3%-ról 2%-ra csökkent 1910 és 1930 között.) A városhoz kiterjedt tanyavilág tartozott, a lakosok 52%-a lakott külterületen. A reformátusok többsége valószínűleg inkább belterületen élt, ezért érezhetett Nádas István a városvezetésben református dominanciát. – A szerk.] Ezt az iskolát egyébként 1700-valamikor alapították. [1664-ben alapították a gimnáziumot, amely kezdetben a debreceni kollégium része volt. – A szerk.]

Nem voltam jeles, de jó tanuló voltam, néhány tantárgyból, matematikából, fizikából a legjobb voltam az osztályban, és azért ez adott tekintélyt. Én nagyon jó sportoló voltam diákkoromban, és annak jelentős súlya volt az osztályban. Szertornában nem voltam erős, de elég jó magasugró voltam, atlétikában is jó közép voltam, de volt a kézilabda, a futball meg az asztalitenisz, és ezekben a legjobbak közé tartoztam. Asztaliteniszben 18 éves koromban Kiskunhalas-bajnokságot nyertünk egyik barátommal a városban. Soha nem éreztem az osztálytársaim részéről antiszemitizmust. Igaz, hogy vezetőszerű voltam, akire figyeltek a tanárok is. A középiskolában nekünk volt héber hittan. Volt egy idős zsidó bácsi, ott lakott a templom mellett az egyik hitközségi lakásban, hogy milyen beosztásban, nem tudom, és a középiskola alsó négy osztályában ő tartotta nekünk a hittanórát. De ötödiktől nyolcadikig a rabbi tartotta. Amikor a katolikusoknak és a reformátusoknak volt vallásóra, különváltunk. Ez az egy középiskola volt Kiskunhalason, és nagyon sok katolikus hallgató [diák] is volt, és az állandó lelkésznek volt egy különterme, ahol órákat tartott. Oda mentek a katolikusok. És a zsidó gyerekeknek is biztosítottak egy termet, és oda jött a tisztelendő úr – azért mondok tisztelendőt, mert őt úgy hívták ott [a református gimnáziumban] –, és nekünk is tartott hármunknak vagy négyünknek órát. Egy-egy osztályban hárman-négyen voltunk zsidó gyerekek. De volt olyan, hogy összevontan délután tartott két órát, és akkor több osztályból voltak ott gyerekek. Nem emlékszem, hogy mi hogy szólítottuk őt. Egy nagyon nagy tudású, dr. Dohány József volt a főrabbi, ő tanított bennünket. A tisztelendő úr – már a rabbi – elvárta tőlünk, hogy péntek este elmenjünk a templomba. És szombat délután tartott egy diák imát. Azt hiszem, hogy teljesen szabályosan azt az imát mondtuk el, amit a felnőttek. Volt egy előimádkozó mindig a diákok közül. Az egyikre emlékszem is, idősebb volt nálam, ő rabbi is lett később.

Négyen voltunk zsidó gyerekek az osztályban, és abból az elemi iskolai hittantanárom fia volt egyedül, akinek a szülei vallásosak voltak, a másik három gyereké, köztük az én szüleim, nem. Osztálytársak voltunk, és közel is laktunk, gyakran átjött hozzánk, de nem került sor arra, hogy együnk. Eszembe se jutott, hogy őt megpróbáljam megkínálni; nem mondom, egy gyümölcssel talán igen, de mással nem. A Feuerstein Dénes kiment Izraelbe még a háború előtt [akkor még: Palesztina], és nem is olyan régen kaptam a hírt, hogy meghalt. A másik zsidó a Práger Gyuri volt.

Ő is még a háború előtt ment ki Izraelbe, aztán onnan továbbvándorolt Kanadába. A harmadik zsidó egy Wolf Géza nevű volt, ő elpusztult a háborúban. Egyikükkel sem voltam különösebb barátságban, csak osztálytársi kapcsolat volt köztünk.

Mi nagyon szubjektíven ítéltük meg a tanárainkat, volt, akit jónak tartottunk, volt, akit kevésbé, de általában szép eredményeket értünk el. Akik onnan egyetemre jelentkeztek, azok végeztek is aztán az egyetemen. Fenyítések voltak; a tornatanárunknál előfordult, hogy kisdíákokat pofon vágott, hogyha valamivel nem volt megelégedve, de tornatanároknál ez megengedett valami volt. Volt egy történelemtanárunk, annak volt egy rossz szokása, hogy még kis, alsós diák korban, ha valakivel nem volt megelégedve, odament és a fülét megdörzsölte, hogy jó piros lett. De nem emlékszem arra, hogy bántottak volna. És órákon semmiféle vallási megkülönböztetést nem éreztem, de nem is hallottam máskor sem, szóval ilyen nem volt. Volt olyan tanár, akiről tudtuk, hogy nem nagyon szimpatizál [a zsidókkal], de nem adta külső jelét.

1938-ban érettségiztem. A szegedi egyetemre jelentkeztem bölcsészkarra. Nem akartam én tanár lenni, orvos szerettem volna lenni, de azt mondták ismerősök, hogy a biológiai szakra jelentkezsem, és majd onnan aztán lehetséges átmenni, mert oda nagyobb az esély bekerülni, mint az orvosira. De oda sem sikerült. Az első zsidótörvény érvényben volt, szóval nem volt meglepetés, hogy nem vettek föl. De azért hadd mondjam meg, hogy egy évvel alattam járt egy zsidó fiú, azt 1939-ben fölvtették, mert tiszta kitűnő volt.

Az Anti öcsémnek gimnáziumi érettségije volt, és utána az édesanyám mellett dolgozott az üzletben egészen a munkaszolgálatba történt behívásáig, 1942-ig. Laci öcsémnek is gimnáziumi érettségije volt, és az érettségi után átment Kiskunfélegyházára a sógoromhoz, aki ott volt fogtechnikus. Őtőle tanulta ki, és egészen a bevonulásáig ott dolgozott.

Nem tudom, hogy az 1920-as években, mikor a Katalin és a Margit nővéreim tizenévesek voltak, hova jártak a fiatalok. Később, az 1930-as években különböző egyházi szervezetek voltak, illetve ipartestületek. Volt például Kiskunhalason a református kör, a katolikusoknak volt ipartestülete, volt kereskedők egyesülete. Az is általános volt, de főleg zsidók jártak oda. A zsidó fiatalok oda jártak. Volt klubest, ahol kártyapartik voltak. Volt, ahol pingpongozni lehetett, és oda bejártunk; oda napközben is be lehetett menni pingpongozni.

Akkoriban, amennyire vissza tudok emlékezni, családi ötórai tea összejövetelek voltak, ahol 5-6 fiút meg lányt hívtak össze családnál, és tea meg sütemények mellett gramofon és tánc volt.

Az édesanyám első házasságának a rokonságában volt egy olyan építészcsalád, azok megnyerték a kiskunhalasi vasútállomási rámpának és raktárnak az építését és az ifjabb fiuk rendszeresen lejárt Kiskunhalasra, eljött hozzánk, és nagy barátságba kerültünk. Húsz évvel volt idősebb nálam vagy tizenötlet, már nem emlékszem. De a nővéreimnek nagyon kedves partnere volt, és jóban lettünk. És ez a fiú az 1930-as évek közepén, második felében egy műanyaggyártó üzemet hozott létre Budapesten, és mikor leérettségiztem, mondta, hogy jöjjen fel hozzá, majd ott elleszek, fogok is tanulni valamit. Élni kellett valahogy, és ezt elvállaltam. És fölkerültem az üzemébe, az Univerzit műgyantaüzembe, ami egy száz-egynéhány létszámú üzem volt, és ő egyből a raktárba rakott be. Ott kellemes kollégákkal dolgoztam együtt, ragyogó kapcsolatunk volt velük, soha semmiféle konfliktusunk nem volt. Nekem egy kicsivel több volt a fizetésem, mint aki oda általában bekerült, 20 fillért kaptam óránként, a műhelyben 12, 15, 16, 18 fillért fizettek óránként. Az első időben

reggel 7-től este 6-ig, 11 órát, szombaton 7-től 3-ig dolgoztam. Az ebédidő fél óra volt, de levonták, tehát csak 10 és fél órát fizettek. [Nádas Istvánnak heti 12 órával kellett többet dolgoznia, mint amennyi a törvényes munkaidő volt. Az 1937:XXI. tc. ugyanis bevezette napi 8 órás (heti 48 órás) munkaidőt a minimálbérrel és a fizetett szabadság intézményével együtt. Addig az iparban a munkaidő napi 10 óra körül mozgott. A szabályozás természetesen csak az alkalmazottakra (tisztviselő, munkás, stb.) vonatkozott, a mezőgazdasági dolgozókra nem terjedt ki. – A szerk.]

Kisebb gyár voltunk. Gyógyszertárakba elég sok mindent szállítottunk, kozmetikai gyárakkal volt kapcsolatunk, elektromos cikket forgalmaztunk. Végig a raktárban dolgoztam, de statisztikai munkákat is végeztem. Volt úgy, hogy szóltak, Pista, segítsél, ki kell szállítani valamit. Volt két szállító-biciklis zsák, a zsák úgy volt kialakítva, hogy a csomagtartó is tartotta. Én is úgy vittem biciklivel, hogy a zsák a hátamon, mentem valakivel, segítettem neki.

Amikor fölkerültem Pestre, följött az édesanyám, hogy keressünk albérletet. Az édesanyám vállalta az elejét, hogy fizeti az albérletet. Mikor jött föl, elvitte a szennyesemet, a tisztát meg hozta föl, ezt is lehetőleg a legolcsóbban igyekezett megoldani. Idővel aztán több lett a fizetésem, 1 pengő 20 volt az órabérem, úgyhogy aztán én fizettem az albérletet is.

Akinél albérletben voltam, az egy zsidó család volt. Reggelivel együtt adták ki a lakást, s adtak egy tippet, hogy a közelben volt egy kis házi kifőzde. Egy idős néni tartotta, linóleumos asztalokkal. Gyanús tisztaságú hely volt, de 70 fillérért kaptam vacsorát: egy leves meg egy húsétel volt. Tehát a reggelit ők adták, az ebédet mi vittük, hideget, lehetőleg a legolcsóbb valamiket, császárhúst, kolbászt, szalonnát, vacsorára meg ettem a 70 filléres meleg ételt.

Az albérletért 32 pengőt fizettünk reggelivel együtt. Egy nagyon szép szoba volt, de átjáró szoba, a mellettem lévő szobában is laktak, még két fiú, mert ezek abból éltek, legalábbis részben, hogy kiadtak szobákat. A férj a budai hitközség alkalmazottja volt, oda járt el, a mama meg otthon volt. A fiú gyógyszerész volt, már nem emlékszem, hogy hol, csak időnként jött föl, és nagyon összebarátkoztunk. Pár évvel idősebb volt, mint én, elvitt engem szombat este ide-oda.

Egyszer úgy kiköltekeztünk, hogy nem maradt pénzünk. A Móricz Zsigmond körtér mellett volt egy mulató, talán Broadway volt a neve, ott kiköltekeztünk. Ittunk, s próbálkoztak velünk abban a bárban mindenféle bárhölgyek, de arra aztán végképp nem volt pénz. És gyalog mentünk haza Zuglóba. Eltartott másfél órát. Velem előfordult az is, hogy hazamentem, csengetni kellett, és a házmester kinyitotta, kapupénzt kellett neki adni, de nem akartam neki adós maradni, megvártam a hajnalt, amíg kinyitották a kaput; elsétálgattam azt a fél órát vagy háromnegyed órát. Nyáron ötkor vagy hatkor nyitottak, ennek megvolt a rendje. 3-4 alkalommal fordultak elő ilyen kiruccanások, de hát nem is volt miből gyakrabban.

Az életemet nagyon befolyásolta az, hogy 1940-ben vagy 1941-ben a kollégák elvittek egy szociáldemokrata gyűlésre ott a kerületben. Hivatalos volt a Szociáldemokrata Párt, szóval nem egy titkos ülésre mentem. 30-40-en voltunk; egy kis földszintes helyiség volt, ez volt az ottani kerületi irodája vagy nem tudom, micsodája, és ott jöttek össze időnként a kerületiek. Nem emlékszem, hogy voltam-e még aztán. Addig én nem foglalkoztam politikával. Otthon az én édesanyám házában nem volt a politika kérdése; ha volt, akkor az akkori közhangulatnak megfelelően Mussolini volt a példakép – az antiszemitizmus akkor még nem merült föl –, hogy micsoda rendet tudott Olaszországban tenni. Majdnem csak annyit tudtunk, ami az újságban volt.

Az újságok – ha jól emlékszem, a Magyar Nemzet konkrétan – akkor már eléggé egyirányúak voltak, legfeljebb a hangsúlyokban volt különbség.

1941-ben megkaptam a behívómat. Esztergom-táborba kellett bevonulnom. Behívót kaptam, hogy mikor kell jelentkezni, mit kell vinnem magammal. Akkor kétéves munkaszolgálat volt, katonai rendszerben. Nem is tudom, hogy a behívómon volt-e egyáltalán az, hogy munkaszolgálat, vagy csak behívó volt, hogy jelentkezzen. Akkor még katonaruhában voltunk, de sárga karszalaggal, s mi is kaptunk szabályos fölszerelést. Csak néhány napig voltunk Esztergom-táborban. Fölhoztak bennünket Pestre, és itt dolgoztunk; a Hungária úton volt a vezérkar iskolája, és ott az építkezésnél segédkeztünk. De elvittek bennünket Tárnokra is vonattal havat lapátolni, mert befújta a hó a sínt, és úgy kellett kiszabadítani. Szóval, ami adódott.

Négy szakasz volt, és a négy szakasz egy zászlóaljnak volt a tanulószázada, és négy meglévő századnak képezték ki bennünket, és aztán úgy vittek egy pár hónapos együttlét után a megfelelő századokhoz. Én a harmadik századhoz kerültem. 1942 márciusában kerültünk századokhoz. Akkor kerültem Vácra, ott volt a hadtáp a váci laktanyában, és ott különböző munkákat végeztünk. Kaptunk időnként pár nap szabadságot, hétvégi eltávozást. Ez elsősorban a budapestieknek volt kedvező, de ezek döntően budapestiek voltak. Én Kiskunhalasra mentem: hazamentem szombaton délután, és vasárnap este vissza kellett jönnöm. Egyszer annyira váratlanul mentem, hogy az édesanyám már útra készen volt, hogy megy át Kiskunfélegyházára a nővéremhez, mert megbeszélték. Én aztán rábeszéltem, mondtam, hogy engem ellát a nő [a háztartási alkalmazott], aki ott van, ha megígérte, csak menjen át, aztán másnap majd hazajön, és akkor még találkozunk.

Ez tartott egy pár hónapig, júniusban menetszázad lettünk, és fölvittek bennünket a Kárpátaljára, Turjaremetére – ott egy hadi utat kellett építeni a hegyen keresztül. Ez alapvetően majdnem egy sátor tábornak tűnt, egy kirándulásnak. A földre kellett ásnunk egy mélyedést, melyet fagallyakkal béleltünk ki, és arra kellett kerüljön a sátor. És úgy kellett megépíteni, hogy két-két ágy került mind a két oldalába, és négyen laktunk egy sátorban. Nekem nagyszerű társaim akadtak. Csupa baloldali beállítottságú fiúkkal kerültem össze. Sátor társam volt a Kende Pista, a Neumann Jóska, és még egy fiú volt, nem emlékszem a nevére, de azt tudom, hogy szabó volt a foglalkozása. A Kendéről tudok, ő később a közgazdasági egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt, a többiekről semmit nem tudok. A Kende meg a Neumann erősen befolyásolták a világnézetemet. A harmadik fiú csak helyeselt, ő nem volt egy képzett, de ez a két fiú nagyon képzett volt. A baloldali ifjúsági mozgalom szervezésében vettek részt. Nem tudom, azt hogy hívták akkor. Nem oktattak kifejezetten, csak kommentálták az eseményeket, én hallgattam, és kérdeztem őket. Vasárnap délután szabadnap volt, nem volt kerítés, jöhettünk-mehettünk szabadon. És a sátor társaim vittek az erdőbe – jó messzire bementünk –, és munkásmozgalmi dalokat énekeltünk.

Nem nagyon volt szökés, nem lehetett. Ha elkapták az embert, akkor kivégezték. Borzasztó nagy volt a rizikója a szökésnek. Amikor én le voltam tartóztatva, és Ungváron voltam fogva tartva, az alatt a két hét alatt egy gyerek levette a szalagot, és fölment Budapestre. Visszajött, és közben a munkácsi állomáson elkapták. Agyonlőtték. Jelen kellett lenni a kivégzésen az egész századnak – mi nem voltunk ott, mert éppen „üdültünk”.

Voltak vallásos zsidók a munkatáborban, és mindig a körülményektől függött, mennyire tartották az előírásokat. Csak egyénileg tudtak imádkozni. De volt olyan, aki tfilint hozott, és ha tudott, akkor imádkozott. [Kóser] étkezési lehetőség nem volt. Arra volt mód, hogy csomagokat kapjon, és ha

vállalta, hogy annyi csomagot kap, hogy nem étkezik a tábori kosztból, akkor a sajátját ehet. De nem emlékszem arra, hogy valaki tudott volna csak ezzel élni.

1942. szeptember elején volt az új sorozás. És közölték velünk, hogy a század menetszázaddá alakul át, és kimegyünk Ukrajnába, de a törzs itt marad, és fogadja az újoncokat. A törzs azt jelenti, hogy itt marad a századparancsnok, a helyettese, az altiszt és egy vagy két honvédségi tizedes, és itt kell maradnia 20 munkaszolgálatosnak, akik oktató néven lettek a szakaszok vezetői a bevonulók között.

Húszat kellett kiválasztani, és volt tizenkilenc, és még nem döntötték el, ki a huszadik. Azokban a napokban azoknak, akik a menetszázadban voltak, adtak szabadságot. Elhatároztam én is, hogy kérek szabadságot. A parancsnokunk eléggé kiszámíthatatlan ember volt. Akkoriban én 21-22 éves, elég jó alakú gyerek voltam. Odamentem az irodába, és szóltam ott a fiúnak – mert mindig volt ott egy zsidó őr –, hogy szeretnék a százados úrtól szabadságot kérni. Kérdeztem, hogy itt van-e. Itt van, mindjárt kijön, várjak. Kijött, és akkor nagyon katonásan eléje vágódtam – mert ő borzasztóan adott az ilyesmire –, hogy szeretnék szabadságra menni. Végigmustrált engem, s azt mondta: „Na, ez a fiú meg fog felelni a huszadiknak.” Ilyenen múlik az ember élete.

Kaptunk 20 fős szakaszokat, azoknak mi voltunk a parancsnokai. És minden két vagy három ilyen hozzánk tartozó szakaszhoz tartozott egy keretlegény. Összesen öt vagy hat keretlegény volt meg egy altiszt. Bevonult jó néhány ismerős is, jött kiskunhalasi gyerek is, aki Budapesten élt. A szakasszal nagyon jó kapcsolatot alakítottam ki: napközben ordítottam velük, hogy hallják, hogy milyen szigorú vagyok, de este a sátram körül, mert akkor nekünk már külön sátraink voltak, odajöttek beszélgetni. És mondtam nekik, hogy nekünk egyetlen feladatunk van, hogy túléljük valahogy, és pedig úgy, hogy amennyit muszáj dolgozni, annyit kell, de nem kell élkatonának lenni. Mindenki csináljon annyit, amennyit még elfogadnak, és mindenki próbáljon vigyázni magára.

November elején a századot fölvitték az erdőbe, és jön két fiú a szakaszomból, és egy kis vékony rudat hozott, amit egy kézzel könnyen el tud tartani, és valaki oda kiabál: „Mi az, ti a Neuwirth módszer szerint dolgoztok?” [Azaz csak annyit csinálnak, amennyit nagyon szükséges.] Ezt meghallotta a századparancsnok, behívta őket, hogy mi volt ez, hogy volt ez? Ezek hebegtek-habogtak, és akkor elkezdte az egyik keretlegény meg a parancsnok pofozni a gyereket. Akkor olyasmiket mondhattak, aminek alapján engem elkaptak. Mert akkor ott elhangzott, hogy biztos összeesküvés, meg ilyen marhaságokról is szó volt. Aztán elővették azokat a fiúkat, akikkel tényleg a legközelebbi kapcsolatban voltam, és akikkel aztán le is tartóztattak. A többieket állítólag nem vallatták, csak engem, mert én voltam a vezér. Szörnyű volt a vallatás. Gumibottal verték a talpat meg a tenyeret, és az volt az enyhébb. Amikor az ember nem tudott már mit csinálni, végül azt mondta, hogy igen. És mikor abbahagyták, akkor megint azt mondtam, hogy nem. Így játszottam egy darabig, és aztán abbahagyták. 3-4 napig tartott csak szerencsére ez a vallatás. De nem tudtak olyasmit találni, hogy egyből a haditörvényszék elé állítsanak.

Ezután Turjaremetéről bevittek Ungvárra a helyőrségi parancsnokságra, oda aztán kiszálltak a kémelhárítók, és bevittek egy iskolaépületbe, ahol a díszteremben legalább negyvenen lehettünk. Mi, négyen munkaszolgálatosok voltunk itt, a többiek mind ruszin ellenállók voltak. Ott komoly ellenállás volt a ruszin lakosság [Ruszinok vagy rutének: Galíciában és Kárpátalján, valamint Bukovinában élő, ukrán nyelvjárást beszélő keleti szláv népcsoport elnevezése. – A szerk.] körében, és azok közé kerültünk. Ott sorban ültünk, és nem kellett csinálni az égvilágon semmit. Oda hozták

úgy ülve az ebédet. A cuccunk a hátunk mögött volt, és ott kellett kiteríteni, és ott aludtunk. Fegyveres csendőrök cirkáltak egész nap, és tőlük kellett engedélyt kérni, és kikísért a vécére és vissza. Beszélni sem lehetett, rögtön ránk szóltak. De nem bántottak bennünket. A letartóztatásunktól számítva a 39. napon közölték velünk, hogy áttesznek bennünket a börtönbe. Az is szörnyű volt, tele volt bolhával, minden. A 42. napon szólítottak bennünket, hogy megyünk a fegyveres őrral a helyőrségparancsnok elé. Addig, ha vittek bennünket, megbilincselve vittek – most bilincs nélkül, de már az ember nem mert jóra gondolni, csak rosszra, hogy most már nem akarnak kegyetlenkedni, mert úgyis vége mindennek. Csak egy dologra lehetett számítani, hogy kivégeznek. Szörnyű volt. De érdekes az emberi természet, hogy ma már mint egy anekdotát tudom elmesélni.

Bemegyünk, sorba kellett állnunk s várnunk, és ott volt egy Szántó Endre nevű társunk, háttal a falnak egy sarokban állt mozdulatlanul. Ő volt a század anyagbeszerzője, naponta ment le az erdőből, és ott bent a faluban, Turjaremetén is járt a zsidók között, hogy most mit lehet tenni ezzel a szerencsétlen négy gyerekkel [a négy letartóztatott munkaszolgálatossal]. És megismerkedett egy zsidó kereskedővel és annak a lányával. Ehhez a kereskedő céghez bejártak katonatisztek is, és viszonylag jó viszony alakult ki az egyik tiszttel – a magyar kémelhárításnak volt a tisztje –, és kérdezték, hogy hogyan lehetne bennünket kihozni. Ő azt mondta, hogy megfelelő anyagi ellenszolgáltatásért el tudja intézni, hogy bennünket kihozzanak. Kapjon 20 ezer pengőt. A Szántó Bandiék kinyomozták a hozzátartozókat, és keresték őket, hogy szedjék össze ezt a pénzt, és akkor ő elintézi, de ha nem, akkor el lehet képzelni az akkori időket ismerve, hogy a legkegyetlenebb eljárásnak leszünk kitéve, mert akkor ő [a tiszt] azt fogja mondani, hogy ez kémkedés volt. A Szántó Bandiék érintkezésbe léptek a Margit nővéremmel, ő volt Pesten, és ő az ismerőse révén kapcsolatot tudott szerezni a Vázsonyi Vilmosmal [Nem tudni, kire gondol, hiszen Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ügyvéd, politikus, országgyűlési képviselő, 1917–1918-ban igazságügy-miniszter ekkor már nem élt. – A szerk.]. Az egy liberális politikus, országgyűlési képviselő és egy nagyon jó nevű ügyvéd volt, és elmondták neki az én történetemet. Akkor a Nagybaczoni Nagy Vilmos volt a honvédelmi miniszter, és a Vázsonyi azt mondta, hogy ő ezzel a Nagybaczoni Nagy Vilmoshoz fordul közvetlenül. És írtak egy beadványt. A Nagybaczoni Nagy Vilmos amint ezt az anyagot kézhez kapta, azonnal intézkedett a vezérkari főnöknél, hogy tessék ezt az ügyet kinyomozni. A kémelhárítók budapesti központjának a nyomozói utaztak le a nővéremmel együtt Ungvárra a pénzzel, ők adták a pénzt, minden bankjegynek a sorszáma föl volt írva, és az adott időpontban ők már ott ültek az étteremnek egy másik sarkában, amikor a találkozóra sor került [a nővér és a kémelhárító tiszt között]. És a tettenéréskor letartóztatták. Miután a Szántó Bandi szervezte ezt, gyanús volt, hogy ő is kenőpénzt fogadott el, és őt is letartóztatták. És még két hónap volt aztán, mire őt kiengedték.

Minket tehát fogadott a helyőrség parancsnoka, majdnem egy dicshimnuszot mondott el, hogy érdemtelenül bennünket börtönbe zártak, és ezért már eljárt, hogy mi azonnali hatállyal két hét szabadságra mehetünk. December 23-án kiengedtek minket, vonatra ültünk még aznap, és 24-én este már haza is értünk.

Két hét [szabadság] után már nem is Turjaremetére mentem vissza, mert bevonták onnan a századot Galántára. A parancsnokok ott Galántán nem fogadtak túl nagy szívéllyességgel. Addigra megszüntették már a rajvezető funkciót, ott már csak keretlegények voltak, és engem is beosztottak egy rajba. Ott is árkot ástunk, egy víztárolónak az árokását csináltuk. Ez januárban

nem volt nagy gyönyörűség a csákánnyal. 1943. március tájékán Galántáról Vácra vezényeltek bennünket. Új parancsnoknak kaptunk egy Papp Béla nevű építészt. Mikor jött, sorba állítottak bennünket, és szigorú hangon mondta, hogy ő itt megmutatja, hogy rendet csinál. Szigorú, de hihetetlenül rendes ember volt. Ellenőrizte, hogy ki, hogy kapja meg a leveleit, csomagjait, milyen a koszt, milyen az étkezés, minden rendben folyik-e.

A régi századírnokokat márciusban leszerelték, idősebbek voltak, mint én – 1943-ban még volt, akiket leszereltek. És két új századírnokot neveztek ki. Én jó viszonyba kerültem a régi századírnokokkal, különösen az egyik nagyon rendes volt velem a hús között, amikor voltunk. És tudom, hogy ez a volt századírnok ajánlott be, hogy ő ismer engem. Én lettem a századírnok. És egy dr. Bálint György nevű jogász fiatalember lett a másik századírnok. Leveleket írtunk. Eleinte főleg a Gyuri írt, én akkor kezdtem el még tanulni, végül egész jól ment. Amikor ő nem volt ott, azokon a szombat-vasárnapokon én csináltam meg, ami fölmerült: napiparancsot, beosztásokat megírni, kihirdetni, a postát átnézni, válaszolni.

Minden héten a század fele eltávozást kapott szombat délutántól vasárnap estig. Hétfőn reggel kellett visszajönni. Ezt a főhadnagy csinálta. Abszolút a mi javunkat akarta, minden vonatkozásban a segíteni akarás jellemezte a főhadnagyot, addig a mértékig, ameddig jogában állt. Ez máshol is volt, csak nem ilyen mértékben. Miután döntően budapestiek voltak ebben a században, alig volt egy-két olyan fiú – köztük voltam én –, akinek nem volt elsődleges célja Budapestre menni. És a Bálint Gyurival megbeszéltük, hogy én vállalom minden hétvégi ügyeletet. A Papp főhadnagy ezt úgy revansálta nekem, hogy két hónaponként egy hétre vagy tíz napra hazamehettem Kiskunhalasra.

1943 őszén ismerkedtem meg a feleségemmel. Az orvos sógoroméék részt vettek egy bár micvón Jászfényszarun egy családnál, akik az én feleségemnek a nagybátyjái voltak. És a beszélgetés során kiderült, hogy én Vácra vagyok, és rajtam keresztül üzentek, hogy adjam át én az ő rokonuknak az üdvözlését [akik Vácott laktak]. Én nem gondoltam, hogy odamegyek, hanem volt egy barátom, aki már jóban volt az ő baráti körökkel, és őt kértem meg, hogy a nevemben adja át azt az üzenetet. S azzal jött vissza, hogy ők szeretnének engem személyesen is megismerni. Így kerültem oda, és jól sikerült ez a bemutatkozás, elfogadott engem Magda, a jövőbeli feleségem. Jól éreztem magamat, szinte minden délutánomat, estémet ott töltöttem beszélgetéssel, sétálgatással. Én csak esténként tudtam kimenni hozzájuk. Amikor a szolgálat lement, 5 órakor fogtam magam és kimentem hozzájuk. Nekem állandó kimaradási engedélyem volt mint századírnoknak, másnap reggelig. De csak estig vettem igénybe. Este 9-10 óra felé a háziak miatt is, meg magam miatt is, mert nekem is kellett aludni, mindig eljöttem.

Weisz Magda volt a feleségem lánykori neve. A szülei Weisz Miksa és Weisz Miksáné voltak. Az anyukája vezetéke is Weisz volt, Weisz Rózsa, született Vácott 1884-ben. Hárman voltak testvérek Magdáék: volt egy nővére, Weisz Klára, aki most is él, és egy fiútestvére, Weisz Pál. A fiú érettségizett. A nővére, azt hiszem, 6 vagy 7 gimnáziumi osztályt végzett, de nem érettségizett le, hanem kitanulta a fűző- és harisnyakötő szakmát, ez akkoriban nagy divat volt, és azzal foglalkozott. Iparengedéllyel csinálta, amíg nem deportálták őket. De amikor én megismertem őket, alig volt már praxisa, egy-egy ismerős jött, hogy varrjon neki, és akkor azt megcsinálta. A papa nagyon jó módú ember volt háromféle kereskedéssel. Volt egy fűszerüzlete, egy kocsmája, és azonkívül gabonakereskedéssel is foglalkoztak. Később sem szűkölködtek semmiben, de nem volt

már vagyon. Amikor még megvolt ez a nagy üzlet, az üzletben kellett segítenie a Magdának, meg a gabona átvételnél-eladásnál, ott kellett lenni a mérlegelésnél, szóval nagyon befogták őt. Valamikor 1941-ben vagy 1942-ben elvették az üzletet, akkor a papája mindent eladott, és bent a városban vettek egy nagyon szép, háromszobás házat, és én már ott ismertem meg őket. [Az 1942:XV. tc. rendelkezett a zsidók erdő- és mezőgazdasági ingatlanaira vonatkozóan. Eszerint a továbbiakban zsidó nem szerezhettek mező- vagy erdőgazdasági ingatlant, meglévő ingatlanukat pedig át kellett adniuk. Átadásra kötelezték a zsidók kis- és nagyközségek területén lévő nem lakáscélú ingatlanait is. – A szerk.] És már nem kezdett semmibe a papa, idős emberek voltak már. 1940-ben volt 56 éves a mama, a papa lehetett akkor már 60 éves.

Ők tartották még a hagyományokat, de nem voltak vallásosak. Ők már megújították maguknak a vallásosságot, anyósom fejkendő nem hordott, parókát sem, neki a saját haja volt, de kóser háztartást vezettek, szombatoként templomban voltak. Az apósom már egy kicsit könnyebben vette. Hétköznapi nem járt templomba, csak péntek este, szombat délelőtt meg az ünnepeken. Csak magyarul beszéltek.

Már úgy 1944 elején beszélgettünk arról a jövőbeli feleségemmel, hogy mi lesz. Akkor már szerettük egymást. Beszélgettünk, hogy mit tudjuk mi, hogy miként lesz, nem kéne-e összeházasodni, ameddig itt vagyok. A szülők eleinte ellenálltak, mondták, hogy várjuk meg, míg a háború véget nem ér. De megint közbeszólt a sors. Bennünket, akik már akkor öregnek számítottunk, mert fiatalok vonultak be, a helyi parancsnokság utasítására Pestre kellett vezényelni. Abban maradtunk, hogyha el tudom intézni, hogy haza tudok jönni, akkor elmegyünk az anyakönyvvezetőhöz. És másik alkalommal pedig az egyházi esküvőt is megtartjuk.

Én Vácott voltam 1944 tavaszáig. Aztán fölkerültünk Pestre, bekerültünk egy olyan menetszázdába, amelyiket egyelőre Budapesten tartottak, és 10 fős szakaszokra elosztva német légvédelmi ütegekhez osztottak be lőszerszállításra. Akkor [1944. március 19-e után, lásd: Magyarország német megszállása] kezdődtek az erős bombázások Budapesten, és mi akkor már a német légvédelmi parancsnokság legfőbb irányítása alatt dolgoztunk. Nem volt már honvéd, azoknak harcolniuk kellett. Mi nagyon jók voltunk erre a célra. Volt egy Hoffner László nevű rendkívül talpraesett gyerek, ez egy gyárosnak volt a fia, és olyan kapcsolatot tudott kialakítani a légvédelmi parancsnoksággal, hogy elintézte, hogy ebben a században, akik a légvédelmi tüzérek mellett dolgoznak, állandó kimaradási és eltávozási engedélyt kapjanak. Nem mindenütt volt olyan a hangulat – aztán később kiderült –, mint a mi ütegünkél, volt olyan század, ahol nagyon durván bántak velük. De engedély ott is volt.

Minden szakasznak megvolt a helye, és minden nap oda kellett menni. A budafoki dombon volt egy lövész, oda osztottak be bennünket. És nekünk minden reggel ott kellett jelentkezni. A Csanády utcában volt egy iskola, azt kiürítették, és a mi századunk lakott benne. És onnan mindenki úgy ment Budafokra, ahogy tudott. Ki volt számolva, hogy nekünk hánykor kell kelni, indulni, és milyen járművekkel. Arra emlékszem, hogy arra mindig volt idő, hogy a mostani Móricz Zsigmond körtéren volt egy kocsmá, és ott egy kupica pálinkát megittunk reggelként. Délután öt órakor elengedtek minket, eljöttünk, és attól kezdve szabadok voltunk, mindenki oda ment, ahova akart. Nem kellett bemenni a laktanyába.

Minden egyes 10 fős csapathoz egy honvédet, egy tizedest is beosztottak, mert vigyázni kellett ránk, de közülünk is kiválasztottak egy valakit, a Stark Gyulát, ő lett a szakasz parancsnoka. Ez a

Stark Gyula tökéletesen beszélt németül, a Pénzügyminisztériumban főosztályvezető lett a háború után. Egy fiatal osztrák főhadnagy volt az ütegparancsnokunk, és kimegyünk oda Budafokra, és ez a bunkó tizedes sorba állított bennünket, és tiszteleg és kezd magyarul beszélni. Néz rá az osztrák, és mondja németül, hogy nincs itt egy zsidó vezető? De igen, ő az – mondja a Stark Gyula –, és lejelentett. Kérdezősködik az osztrák, hogy kik, mik vagyunk, és a Stark Gyula tökéletes németiséggel válaszol. Attól fogva a honvédot küldte mindig a francba a főhadnagy, csak a Gyuszival volt. És nemcsak a főhadnagy, hanem az egész társaság hihetetlen bajtársi viszonyban kezelt bennünket, azt hiszem, az egész szakasz osztrák volt. Így ment ez egészen 1944. június végéig. [A munkaszolgálatosok a honvédelem alá tartoztak, s mint katonák járhattak szabadon, természetesen sárga csillaggal – emiatt volt is konfliktus a nácik és a magyar hatóságok között. – A szerk.]

Május végén Vácon gettóba vitték a zsidókat, többek között a feleségem családját is. Vácott volt két zsidó templom viszonylag közel egymáshoz, egy neológ és egy ortodox, és annak a környékén lévő házakba gyűjtötték őket. Az eltávozási engedély vidéki utazásra is jogosított, így én naponta mentem le Vácra – délután mentem, és a hajnali első vonattal utaztam vissza Pestre. Egy kis lakásban úgy laktunk, hogy két szobájuk volt önekik, az egyikben a szülők és a lánytestvér, és a másikban, mikor ketten akartunk lenni, mi voltunk. [A fiútestvér munkaszolgálaton volt, Ukrajnában eltűnt.] Ez egy háznak egy része, és voltak még mások. Egy nagyon kis lakás volt. Egy alkalommal belekerültem egy razziába. Május-június körül lehetett, 6 óra felé érkeztem Vácra. Őrült rumlit látok, mindenütt katona állt. Abszolút nyugodtan megyek kifelé, és ott volt a helyőrségparancsnok, aki engem személyesen ismert, mert mint írnok, gyakran kellett bemennem a városba, és vinni ilyen-olyan jelentést. Meglát engem, és azonnal szól, hogy hozzák ide. Jött két katona és odavezetett. Hát hogy kerülök én oda? Elővettem a nyílt parancsot, és mutatom neki, hogy szabad mozgási engedélyem van. Hát azt a meglepett arcot látni kellett volna! Azt hitte, hogy most egy dezertőrt talált.

1944. május 19-én megvolt a polgári esküvő – az apósom elintézte az anyakönyvvezetőnél, hogy miután 6 órára tudok megérkezni, akkor legyen. A következő vasárnap pedig az egyházi esküvő, hüpe alatt, ott a ház udvarán [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Szóval szabályosan megesküdtünk. Volt rabbi is, kántor is. A rabbi előre mondta a szöveget, és én utánamondtam – ha előre mondták a szöveget héberül, akkor azt tudtam, mert értettem. Én tudtam héberül olvasni jól. Hogyha pontozott héber írás volt, azt tudtam, csak a másikat nem tudtam olvasni.

Majdnem azonos napon indították el a mi századunkat – megszüntették a beosztásunkat, és elindítottak bennünket Ukrajnába, ahova nem jutottunk el, csak Galíciába – és a feleségeinket [a koncentrációs táborba], mert június utolsó napján indultak ők, úgy emlékszem, mi pedig július elsején. Én csak azt tudtam, hogy én megyek el, úgy tudtam elköszönni, én nem tudtam, hogy őket is deportálják. Pesten tudtam meg, mert minekünk két vagy három napunk maradt még Pesten, mielőtt indultunk.

Elindultunk Ukrajnába, és ott volt a front Lengyelországban. Bennünket nem vittek ki közvetlenül a tűzvonalba, minekünk mindig védelmi vonalat kellett volna építeni, csak nem volt rá idő, sosem tudtuk befejezni, az oroszok mindig áttörtek a fronton. Az egyik ilyen kiküldetés során – ez júniusban lehetett talán – a szakasszal bennünket elég messzire kiküldtek a hegyekbe, voltunk vagy harmincan. És napközben kapták a parancsot, hogy azonnal csomagolni és indulni kell. Minket

nem tudtak már értesíteni, mert mi csak estére tértünk volna vissza. Láttuk ugyan a hegyoldalról, hogy a hadsereg vonul vissza. És mire este visszamentünk, a hátizsákomat már félig kifosztották. Akkor hozzácsapódtunk egy másik századhoz. A Kárpátok vonulatára vezetett egy nagyon ideiglenes út, azt úgy hívták, hogy Légió Hágó. Ez nem is volt térképen jelölve, tulajdonképpen csak egy köves erdei út volt, ahol a ruszinok kocsival, lóval fel tudtak menni. Bennünket, munkaszolgálatosokat naponta küldtek le, a lóvontatású kocsikat kellett tolni föl a hegyre. A lovak húztak mindent, mi csak besegítettünk, meg loptuk a kocsiról, amit csak lehetett. Benyúltunk a kosárba, és ha olyasmi akadt a kezünkbe, marmelád például vagy cipó, vagy pótkávé meg kenyér.

Én a századommal már többet nem találkoztam, hanem összetalálkoztam a Légió Hágónál egy magyar hadnaggal, aki egy román parasztokból álló munkásszázadot parancsnokolt. Láta, hogy le vagyok rongyolódva, és kiderült, hogy ismerte az édesanyámat, az üzletünket, és odavett maga mellé századírnoknak. Ez egy életmentő dolog volt, mert például már szinte nem volt talpa a cipőmnek, és ő rendbe tudta hozatni. És ezekkel voltam, amikor [Laci] öcsémrel a Kárpátokban összetalálkoztam. Ez már október 15-e [lásd: nyilas hatalomátvétel] után volt, és nem tudtuk eldönteni, hogy most mit csináljunk, én menjek-e hozzájuk, vagy ő jöjjön át hozzám. És úgy döntöttünk, hogy maradjunk mind a ketten, mert így nagyobb esélyünk van arra, hogy külön-külön talán túléljük. Én eljutottam ezzel a román századdal egészen valahova Eger környékére, ahol kiszúrtak engem, hogy mit keresek a román századnál. Áttettek egy munkásszázadba, amelyikkel később aztán Hegyeshalomba vezényeltek, és 1944 novemberétől 1945 márciusáig Hegyeshalomban az állomáson lőszert pakoltunk. A közvetlen parancsnokságunk még magyar volt., de már a németek mondták meg, hogy mit kell csinálni. A vasútállomás melletti épületekben laktunk, most már nem emlékszem pontosan, milyen körülmények között. Ott már ez nem volt, hogy ki lehetett menni este.

Március végén a század parancsot kapott, hogy indulás Hegyeshalomból Nyugatra. Voltak ottan barátaim Jánoshalmáról, köztük kiskunhalasiak is, akik már előzőleg készültek arra, hogy lelépnek – romos házak voltak ott, mert agyonbombázták a vasútállomást a németek [Ahogy a szovjet hadsereg nyomult előre, a németek kiűrték a területeket, és a fölperzselt föld taktikáját alkalmazva valószínűleg a hegyeshalmi vasútállomást is igyekeztek megsemmisíteni. – A szerk.], és ők kialakítottak maguknak egy bunkerszerű valamit, élelmiszereket gyűjtöttek. És hívtak engem is, de én akkor tifuszos voltam, és éppen lábadozni kezdtem, amikor ez az indulási parancs volt. És nem tudtam elmenni velük. Ők mind elpusztultak Hegyeshalomban, úgy látszik, hogy fölfedezték és kicsinálták őket. Amikor elindultunk Bécsbe, a századparancsnok mellett már egy német SS tiszt volt, aki dirigált. Nagyon rendes volt az SS-es, semmi durvaság nem volt részéről, ő gondoskodott arról, hogy élelmet kapjunk, szállást. Ez egy szabályos visszavonulási menet volt. Egész Bécsig mentünk. Azért vittek minket, hogy fogunk ott dolgozni. Nekünk a Práterben kellett még árkokat ásni, csak nem sok maradt Bécsből.

Egy iskolában helyeztek el bennünket, amelyikben zsidó civilek voltak, nők, férfiak – magyar deportáltak. Hogy hogy kerültek oda, nem tudom, de volt ott egy idős kiskunhalasi zsidó néni is.

És 1945 áprilisában húsvét napján arra ébredünk, hogy nem látunk senkit. Kimásztunk az utcára. És emlékszem, azt hittem, hogy magyar katonák vonultak be gyalogosan, khaki színű egyenruhájuk volt, de persze nem magyarok voltak, hanem az oroszok. Nem lehetett Hegyeshalom felé menni, mert az le volt zárva, Sopron felé kellett menni. Bécsből Sopronba mentünk gyalog;

összeálltunk négyen, fiúk meg az ismerős kiskunhalasi néni. Az első éjszaka bementünk egy házba, és találtunk egy nagy csomagszállító triciklit, ami kerékpáros, és előtte van a csomagtartó. A kiskunhalasi nénit fölültettük az ülésre, a csomagokat rádobtuk a triciklire előre, mi toltuk. Könnyű volt, a néninek nem kellett menni – nagy kövér néni volt –, mi pedig nem kellett a cuccot cipeljük, amit összeszedtünk. Mindig találtunk valamit, nem haltunk éhen. És eljutottunk Sopronba, onnan meg vonattal jöttünk haza. Két hétig tartott az út Sopronból Pestre, mert szinte minden állomáson leállítottak bennünket, félretoltak, és katonai szerelvények jöttek, át kellett pakolni a lőszert egyik helyről a másikra, vagy raktárból kivenni vagy berakni. Már mindenütt oroszok voltak.

Megérkeztem Budapestre valamikor áprilisban. Különböző helyeken kellett jelentkeznem, már az állomáson irányítottak bennünket, segélyezési meg egyéb kérdésekben kaptunk felvilágosítást. A hivatalos dolgokkal egy-két nap alatt végeztem Pesten. Kellett menni különböző hivatalos helyekre – ilyen volt a Joint is, ahol nagyon szigorúan leellenőriztek bennünket, hogy azok vagyunk-e, akik. Mi ötön jöttünk, tehát tudtuk egymást igazolni, és kaptunk valamilyen papírokat. Rögtön megpróbáltam tájékozódni. Az édesanyámról nem tudtam semmit, a feleségemről nem tudtam semmit, három testvéremről és a családtagjaikról nem tudtam semmit. A Laci öcsémről már tudtam, hogy él, nem is tudom, hogyan, és Kiskunfélegyházán van már a sógorommal. Nagyon rövid ideig volt munkaszolgálatos, mert akkoriban hívták be, nem is volt kívül az országon mint munkaszolgálatos. Ők ott a Kárpátokon mentek tovább az oroszok felé, a parancsnokuk így döntött, és elkapták őket. De gyakorlatilag nem volt fogságban, mert szabadon engedték, egy másik útvonalon visszajöhettek Magyarországra, és 1944 végén már Kiskunhalason volt. De otthon nem talált senkit, viszont a sógorom már akkor otthon volt, és együtt kinyitották a fogtechnikai laboratóriumot Kiskunfélegyházán.

Pár nappal később leutaztam előbb Kiskunfélegyházára, és utána mentem Kiskunhalasra, mikor az öcsém tájékoztatót, hogy otthon mi van. Nagyon szomorú kép volt, a házban nagyon sok mindent tönkretettek, elvittek. Nem az oroszok, mert az oroszok csak tönkretették, hanem beköltöztek a házba, és nem nagyon vigyáztak ott semmire. Például a könyvtárunkat úgy, ahogy volt, ledobálták a pincébe, időközben föld került rá, úgyhogy több hétig bányásztam ki a könyveket, és laponként próbáltam rendet csinálni. Úgyse nagyon volt más dolgom. Meg a bútorokat megpróbáltam összeszedni, hogy egy szobám legyen, ahol lakni tudok. Két szobában lakott az édesanyám volt segédje, akiknek édesanyám, miután egyedül maradt az ötszobás lakásban, kiadott albérletbe egy szoba-konyha részt; azok továbbra is ott laktak. Némileg ők megvédték, de az oroszok nem zabráltak, mert nem volt mit. Akkor kerestem embereket, akik hajlandóak voltak egy kicsit rendbe hozni. Már nem is tudom, hogyan tudtam ezt anyagilag lerendezni – nem olyan nagy összegekről volt szó –, de egy kicsit kipofoztuk a lakást. Az édesanyám 1945 júniusában jött haza, akkor már egy vagy két szoba elfogadható volt.

Rendszeresen lehetett élelmet szerezni – kaptunk jegyet, és teljesen ingyen kaptunk a Jointnál enni, mindenütt megszervezték a Jointot, Kiskunhalason is volt helyi szervezete. És nem is dolgoztam egészen addig, amíg az édesanyám június végén haza nem érkezett, akkor kezdtünk el aktívan dolgozni.

Az édesanyámat Kiskunhalasról vitték el 1944 nyarán. Az egész közösséget Ausztriába vitték, egy osztrák faluba, nem emlékszem már, hova. Családostól együtt maradtak végig. Velük nem történtek szörnyűségek. Azért nekik is dolgozniuk kellett időnként, pedig akkor már 54-55 éves

volt. Mezőgazdasági munkát végeztek az édesanyámék, meg útépitésnél dolgoztak. Házakban laktak, üres iskolahelyiségekben vagy valami ilyesmi. Mindenről gondoskodtak, minden bizonnyal saját anyagbeszerzésük volt, tehát élelmezési gondjuk nem volt. Örök voltak, de mintha nem katonai ruhában lévőkként lettek volna, akik az ő munkájukat irányították. Tehát semmi olyan szörnyűség, ami megragadt volna bennem, [amikor mesélt erről] nem történt velük. Senki nem pusztult el, még az öregek is élve jöttek haza, és aztán otthon bizony elég gyorsan meghaltak, de mindenki hazajött. [Életüket részben talán egy Scharführer tévedése mentette meg, amely viszont győri zsidók ezreinek életébe került. Úgy volt, hogy „a győri zsidók is haszonélvezői lesznek az Eichmann és Kasztner között létrejött megegyezésnek, melynek értelmében 30 000 zsidót – 15 000-et Budapestről és 15 000-et vidékről – »félretettek« volna az ausztriai Strasshofban, s további sorsuk az »emberéleteket áruért« misszió kimenetelétől függően alakul. A szerelvényekért felelős Scharführer azonban az őket szállító vonatot megszokásból Kassára irányította, ahonnan nem Ausztriába, hanem Auschwitzba kerültek.” Nádas István édesanyja és sorstársai minden valószínűség szerint Strasshofba kerültek, ugyanis a dél-magyarországi csendőrkerületekben összeállított transzportok némelyikét Strasshofba irányították az ún. Kasztner-Eichmann megegyezés értelmében. Strasshof egy Bécs melletti tábor volt, ahol kelet-ausztriai ipari és mezőgazdasági üzemekben dolgoztatták az oda irányított mintegy húszezer embert. A munkaadókon és munkavezetőkön múlt, hogy milyen bánásmódban részesültek. Mintegy háromnegyed részük – köztük idősek és gyermekek is – túlélte a deportálást. (R. L. Braham: A népiirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, ford. Szentmiklósi Tamás, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003.) – A szerk.]

Kati nővéremet Kiskunfélegyházáról deportálták, Auschwitzba került, ott összetalálkoztak a feleségemmel. Nem ismerték egymást, de valahogy megtudták egymásról, hogy ki kicsoda, és így aztán mint sógornők nagy örömmel üdvözölték egymást. Aztán szétkerültek, és a nővérem 1945. április elején Theresienstadtban halt meg tífuszban. Az édesanyám is valamilyen módon Ausztriából Theresienstadtba került, és tulajdonképpen ő Theresienstadtból jött haza 1945 júniusában. Tehát ő is ott volt, és nem tudtak egymásról a nővéremmel. De az édesanyám csak egy egész rövid időt töltött ott. [A vidéki zsidóságot 1944 május közepe és 1944 júliusa között deportálták. Túlnyomó részük Auschwitzba került. Akiket nem szelektáltak ki rögtön és gázosítottak el, vagyis akiket munkára fogható munkaerőnek tekintettek, azokat – ahogy igény mutatkozott a gyárakban, táborokban stb. munkaerőre – továbbküldték a birodalom belseje felé. Amikor a szovjet előrenyomulás miatt a németek elkezdtek kiűriteni a táborokat, az összeomlás előtti utolsó hetekben már minden rendszer nélkül küldözgették tovább a foglyokat, így került az életben maradt auschwitzi foglyok egy része – többek között – Theresienstadtba is. – A szerk.]

A másik nővéremet, Margitot Budapestről vitték el. Ő Jászfényszarun volt férjénél. A sógoromat behívták munkaszolgálatra, és akkor valamilyen jövedelemről kellett gondoskodni, és a budapesti barátai révén tudott munkalehetőséget kapni, és följött a kisleányával Pestre, és itt dolgozott. Barátok biztosítottak neki szobát, ott lakott. És 1944 őszén a KISOK pálya elől gyűjtötték össze őt abba a halálmenetbe, amiben a Radnóti Miklós meg a Szerb Antal is benne volt. Több ezer ember pusztult el akkor. A kisleányt elhelyezte valahol, ahol azt hitte, hogy biztonságban lesz. És nem tudunk róla semmit. Ha Kiskunhalasra mentek volna, akkor életben maradtak volna, mert a kisgyerektől kezdve mindenki azok közül visszajött. De nem Kiskunhalasra ment, hanem Pestre, és az egész családja, férje, kisleánya elpusztult.

A másik öcsém, Anti 1942-ben vonult be. Borban volt munkaszolgálatos, és hazafelé jövet valahol az SS méészárlást hajtott végre, és ott halt meg, de még azt se tudjuk, hogy hol. Azt tudjuk, hogy 1945 elején, amikor a bori visszavonulása volt a német hadseregnek. Anti nőtlenként halt meg.

Az égvilágon semmit nem tudtam a feleségemről, és júliusban Kiskunhalason kaptam egy értesítést, hogy már ott van Pesten, megérkezett. A nővére is jött vele, ők együtt vészelték át az egész időt. Amikor deportálták az egész családot, a két lányt leválasztották a szülőkről Auschwitzban. Őket a munkára képesek közé vitték, és talán egy hónapig is ott voltak [Auschwitzban], utána Bergen-Belsenbe vitték őket. És onnan elvitték aztán őket, két városnévre emlékszem: Rochwitz [Valószínűleg a szászországi Flossenbürgben lévő koncentrációs tábor egyik melléktáboráról, Rochlitzról van szó. – A szerk.] és Graslitz [Cseh-Morva Protektorátus; ma Kraslice határváros, Csehország], és itt gyárakban dolgoztak. Például fegyvergyárakban dolgoztak, azt mesélte, hogy tölte nyeket töltöttek. Megszöktek 1945 márciusában, és majdnem egy hónapig Csehországban bujkáltak paraszttanyákon. Nem tudom, hogyan sikerült megszökniük; annak idején biztos, hogy elmesélte, de ez nem maradt meg bennem. Utána amerikai fogságba kerültek, és Marienbadban voltak, és elég sokáig tartott, mire elengedték őket. Nagyon jól bántak velük, mindent megkaptak, de az utazási engedélyeket, a lehetőséget nem teremtték meg. És ő csak júliusban érkezett haza.

Mikor édesanyám hazaérkezett, először próbáltunk még nyomozni a testvérem után, de semmit nem lehetett kideríteni. Aztán utánaérdeklődtünk, és lehetőségünk volt arra, hogy visszaszerezzük az üzlethelyiséget. Édesanyámnak a városközpontban volt üzlete, de elvették 1941-ben vagy 1942-ben. Akkor engedélyezték, hogy otthon a lakásban legyen. Három utcára néző szobánk volt, és a kapu mellettiben átütötték az ablakot, egy ajtót nyitottak, és abban a helyiségben berendezte a kis üzletét, ami maradt neki – főleg a kölcsönkönyvtárt üzemeltette, és abból egy kis pénzhez jutott. Árut ő már akkor nemigen kapott, ami még volt, azt eladogatta.

Visszaigényeltük a régi üzlethelyiséget a városközpontban, és nekikezdünk megszervezni az üzletet. Júliusban érkezett haza a feleségem, és lejöttek Kiskunhalasra. Mi az édesanyámmal akkor már elkezdük az üzlet fölépítését. Persze megpróbáltuk az ő régi nagykereskedői hálózatát fölkeresni, és vagy megtaláltuk, vagy nem, és érdeklődni, hogy hogyan lehet beindítani az árubeszerzést. Könyv- és papírkereskedés volt az édesanyámé. Könyv gyakorlatilag akkor még nem volt, tehát új könyv, hanem a könyvtára, amit rendbe hoztam, azt be tudtuk indítani, mondjuk, a kétharmad része megmaradt a könyveknek. Érdekes módon maradt egy csomó irka, és azt az irkát 1945 telén az oroszoknak adtuk el, és annyi fát hoztak nekünk, ami egész télre elegendő volt, és lerakták az udvarba. A feleségem volt otthon, és a háztartást vezette. Nagyszerű háziasszony volt, a kacsatöméstől a kenyérsütésig mindenhez értett. És ő látta el az otthoni dolgokat, mi pedig az üzletben dolgoztunk.

Én jártam föl hetenként kétszer-háromszor Pestre, vagon tetején vagy marhavagonokban vagy ahol tudtam. Olyan kevés vonat volt, nem volt se mozdony, se szén, semmi se volt. Ezek kifejezetten árubeszerző utak voltak, hátizsákban vittem le az árut, az írószereket, papírárut, ami az üzletben kellett. Az unokanővéremnél, Neuwelt Arankánál tudtam ilyenkor lakni. A férje meghalt szegénynek, akkor már egyedül élt a lakásban. Mentem hátizsákkal, és vittem a tojást meg a babot meg a zsírt. Pénzért ott nem lehetett semmit kapni, cserekereskedelem volt [lásd: feketézés, cserekereskedelem]. Olyannyira, hogy egyszer éjjel 12-kor érkezett be a vonat, mit

csináljak én reggelig, és ott a Keletinél volt egy nagy szálló, bementem oda. Ott volt egy portás, mondom, szeretném reggelig eltölteni az időt. Tudok-e fizetni? Mondom, hogy „Nem”. „Mi van?” – kérdezi. Végül 10 tojásért ott tudtam tölteni az éjszakát, és volt ágynemű, és le tudtam feküdni. Fűtve nem volt. Ez már télen volt, és hideg volt, de mégis volt egy lógó villanykörte a szobában, és az égett.

Ez ment egészen 1946 nyaráig. Nem jött létre harmonikus kapcsolat a feleségem és az édesanyám között. Édesanyám egészséges volt, ereje teljében. A feleségem pedig önálló életet szeretett volna, sehogy sem tetszett neki, hogy az édesanyám naponta megbeszélte, hogy most ezt légy szíves, csináld meg vacsorára, ebédre, ezt vegyél, ő adta a pénzt hozzá. Szóval bántotta, hogy őt dirigálja az édesanyám.

1946 áprilisában született meg a Péter. Otthon, a lakásban, Kiskunhalason. Általában kaptuk a dolgokat a babának. Sok mindent kaptunk barátoktól, ismerősöktől, akiknek volt. Abban az időben ez teljesen bevett szokás volt, hogy aki tudott, segített. A Péter fiam körül lett metélve [lásd: körülmetélés] szabályosan még Kiskunhalason. A feleségem ragaszkodott hozzá, sőt az édesanyám is. Ez nem volt vita tárgya. A világ legtermészetesebb dolga volt számukra és nekem is.

Elhatároztuk, hogy elköltözzünk. Az édesanyám szemmel láthatóan el volt keseredve. Közben a Laci öcsém, aki Kiskunfélegyházán dolgozott, vállalta, hogy hazajön, és segít az édesanyámnak. Úgyhogy csak egy váltás történt, hogy ő otthagya a sógoromat, és hazajött segíteni. Ő csinálta azután ezeket az utazásokat és az árubeszerzést. De a hőskor az az év volt, amit én csináltam, mert azért mindig jobban konszolidálódott a helyzet, a vonatindulások, és azért nem vagon tetején utaztunk télen-nyáron.

Amikor egy kicsit jobban összeszedték magukat, akkor az öcsém be tudott rendezni egy fogtechnikai laboratóriumot. Akkor az öcsém már csak annyit tett, hogy hetenként kétszer följárt Pestre, és az árubeszerzésben segített. Sokszor már nem is kellett neki vinnie, hanem már postán lehetett csomagban elküldeni. Az édesanyámnak akkor már volt egy kisegítője az üzletben. Az édesanyám tudta csinálni ezt az üzletet. Mikor 1948-1949-ben voltak az államosítások, akkor megszüntették, de alkalmazták őt ugyanabban az üzletben alkalmazottként [lásd: államosítás Magyarországon]. Tehát az üzletet elvették, az árukészletet megvették. És már mint nyugdíjas 5-6 évet dolgozott, mikor azt mondta, hogy most már nem megy tovább. Az 1950-es években még tudom, hogy dolgozott, de talán már nem végig, 65-66 éves koráig. Utána már a könyvtár maradványával foglalkozott, az megvolt, hazavitte, és otthon maszek módon kiadott könyveket, és a nyugdíját ebből pótolta. Az édesapám után özvegyi nyugdíjat kapott, és azt hiszem, a saját munkaviszonya után is kapott valami kiegészítést.

Laci öcsém 1951-ben vagy 1952-ben nősülhetett meg, erre most már nem emlékszem. A feleségének Hajós Györgyi a lánykori neve. Ő kaposvári, de itt volt Budapesten, mert a szülei elpusztultak, és valamilyen hozzátartozónál volt egész fiatal lányként. Zsidó esküvőjük volt Pesten. Úgy emlékszem, mintha a Dohány utcai zsinagógában lett volna. Biztos, hogy kicsi esküvő volt, az akkori körülmények nem nagyon kedveztek, de volt egyházi esküvő is. Mikor ők megesküdtek, egy időre a Györgyi lement Kiskunhalasra, ott volt Kiskunhalason pár hónapig, és éppúgy, mint az én feleségem, ő sem tudott olyan jól kijönni az édesanyámmal – a Györgyi is, és az én feleségem is szeretett volna a ház asszonya lenni, de ők csak másodhegedűsök voltak az édesanyám mellett. Ő adta a lakást, ő gondoskodott a jövedelem jelentős részéről, ő mondott meg mindent. Aztán

elhatározták ők is, hogy följönnek Pestre. A Györgyi a szabadalmi hivatalban dolgozott. Nagyon szép karriert futott be a szakmájában, nagyon megbecsült volt, még ma is igénybe veszik, pedig már 73-74 éves. Laci öcsém itt, Budapesten is fogtechnikusi állásban volt. Ők nem is magyarosították a nevüket, az ő pozíciójában ez nem volt szükséges. Két gyerekük született, egy fiú, Ferenc és egy lány, Kati, nagyon szépen éltek. A fiuk gépészmérnök lett, a lányuk elvégzett valami humán főiskolát, aztán férjhez ment. Gyerekei születtek mind a kettőnek.

Amikor a Laci és a felesége följöttek Pestre, egyedül maradt az édesanyám. Otthon lakott egészen 1964-ig, amikor 74 éves volt, és akkor már többször mondta, hogy nem tud már ott egyedül lenni, mindenki kihal körülötte, a régi ismerősök, rokonok, akikkel tudta tartani a kapcsolatot. Föl szeretne jönni Pestre. Sikerült a Kolumbusz utcában egy nagyon szép kis szoba-hallos öröklakást megvenni, úgyhogy a kiskunhalasi ötszobás lakását eladta. Egyébként ami az édesanyámra jellemző volt, egész életében ott élt Kiskunhalason, és én költöztettem föl, én mentem le, és egy teherautóval el tudott hozni mindent, amit el akart hozni. A gépkocsivezető mellett ültünk mi ketten, egy könnycsepp nem jött ki a szemén. Erős volt, az élet megedzette, annyit kellett küszködni. Egy kis kertés házban volt a lakása, nagyon szerette a lakását, nagyon jól érezte itt magát, és egészen 90 éves koráig élt. Miután én itt voltam, én voltam az, aki amit kellett, naponta beszereztem, reggelenként én gyújtottam be nála, meg kávét vittem az ágyba. Az öcsém is járt hozzá, de ő nem lakott ilyen közel.

1946 nyarán 4-5 hónapos volt a Péter, amikor elmentünk Vádra. Bőröndünk nem volt, úgyhogy zsákba volt becsomagolva a holmink, és az volt föltéve a vonatba. A sógornóm, Klári, aki már ott volt, egy kicsit elő tudott készíteni, tudott találni egy udvari szoba-konyhás lakást. Volt egy szekrény, egy ágy, talán asztal, szék is volt persze, meg sparhelt. Ez talán pár hónapig tartott, mert az ő lakásukban – a Weisz szülők háza volt ez, ahonnan a gettóba bementek – voltak albérlők, és beadtuk az igényünket, hogy mi szeretnénk oda beköltözni. Háromszobás, gyönyörű nagy, komfortos lakás volt ez, még egy udvari szoba-konyhás lakás is tartozott hozzá, aminek az előszobáját leválasztották, az előszobát konyhának használták. Egy asszony lakott ott, úgy emlékszem, két gyerekkel. És sikerült két szoba, konyha, fürdőszoba, spejz részét a lakásnak megkapnunk.

Én próbálkoztam mindjárt a régi gyárban, ahol dolgoztam, de nem indult meg még akkor a munka. Egy ismerős mondta, hogy neki van egy ismerőse, ugyancsak zsidó férfi, aki útjavításokkal foglalkozik, hogy az odavenne magához segédmunkásnak. Odamentem, és talán egy hónapig jártam oda. Aszfaltot cipeltem, köveket, meg amit ott kellett. Nem tudom, mennyit kerestem, filléreket. De megéltünk, akkor még sok segínyt kaptunk a különböző zsidó szervezetektől. És az alatt az idő alatt sikerült összeismerkedni a feleségemnek egy régi ismerőseivel, aki megindította az ecetgyárát, és szüksége volt egy olyanra, aki a jobbkeze lehetett volna, és fölvettem. Itt már tisztviselő voltam. Ennekem kellett a munkásokra felügyelni, én fogadtam a vevőket, és én voltam ott, amikor kiadták nekik az ecetet, és vittem be az irodába, ahol kiállították a számlát. Ez egy idő, gyermektelen házaspár volt, nagyon rendesek voltak hozzám. Körülbelül egy évet dolgoztam itt, amikor megkeresett a régi gyár vezetője, hogy szüksége lenne Budapesten az Univerzit műanyag-feldolgozó üzemben egy olyan emberre, aki neki bizalmasa, és hogy jöjjenek oda. Nem kifejezett munkakörre, és jelentősen jobb fizetéssel.

Természetesen a gazdámnak a sajnálkozása mellett eljöttem, és attól kezdve bejártam Pestre Vácról naponta. Különböző szállítókkal meg vevőkkel kapcsolatos kérdésekben kellett kidolgozni azt, hogy milyen anyagra van szüksége, tehát statisztikai munkát is végeztem. Ott nem dolgoztam még egy fél évig sem, 1947 végén mondja nekem a főnök, hogy a könyvelőnő szülni fog, és azt szeretné, ha én venném át a könyvelést. Azt mondtam, én még életemben nem csináltam ilyet. Nem baj, meg fogom tanulni, van úgyis egy hites könyvvizsgálója, aki felügyeli ezt. Rögtön be kellett iratkoznom egy féléves alapfokú könyvelési tanfolyamra. 1948 tavaszán, amikor az 1947-es mérleget kellett csinálni, abban már teljesen részt tudtam venni, és a hites könyvvizsgáló az általam összeállított mérleget, eredménykimutatást leellenőrizte és elfogadta, hogy jó. Rögtön ezt követően egy középfokú tanfolyamra is elmentem.

Eljutottunk odáig, hogy az 1948. évi mérleget 1949 tavaszán már teljesen egyedül csináltam. És következett 1949. július 1., amikor államosították a céget, és létrehoztak egy műanyag-feldolgozó nemzeti vállalatot, amelyikben a mienk volt talán a legnagyobb, de több mint tíz kis műanyag-feldolgozó vállalatot vontak össze. A mi cégünk önmagában több mint 100 fős volt, és ezzel a kiegészítéssel majdnem 300 főre nőtt föl a létszámunk. Nálunk volt egy szerszámkészítő műhely is, ahol a formákat csinálták, és annak a vezetője egy erősen munkásmozgalmi ember volt, rendkívül értelmes, intelligens tanult munkásember. Nem tudom, hogy volt-e érettségije, de négy polgárija mindenképpen. Nagyon jó viszonyban voltam vele, és őt nevezték ki ennek a nemzeti vállalatnak az igazgatójának. Neki kellett megneveznie a helyetteseit, és engem nevezett meg, hogy én legyek ennek a nemzeti vállalatnak a főkönyvelője. És engem 29 éves koromban kineveztek a vállalat főkönyvelőjévé. Szörnyű munka volt tízegynéhány vállalatnak az összevonását megcsinálni. Éjjel-nappal dolgoztam, azt hittem, hogy beleőrülök. A végén összehoztuk, megvolt az egységes vállalat, és ezzel dolgoztam 1949. júliustól 1951 közepéig.

Közben följöttünk Budapestre 1950. november 1-jén. 1950 áprilisában született a kislányom, Marika. Megyek egyszer haza délután, és nyüzsgés van nálunk, egy fehér köpenyes nőtől kérdelem, mi van itt? Bemutatkozik, hogy ő egy szülésznő, és ma este szülni fog a felesége. Azt mondta a feleségem, hogy ő nem megy be a kórházba, mert nem hagyja a Pétert egyedül. Volt egy falusi kis szobalány a segítségére, és ő azt nem hagyja egyedül, hogy otthon született a Péter is, és ő otthon fog szülni. Az orvos is azt mondta, hogy nyugodtan. Nem lakott messze, ha bármi van, csak szóljanak, mondta a szülésznőnek. És tényleg, teljesen simán megszületett a második gyermek. Nagyon jó testvérek a Péter és a húga, Marika.

A feleségem soha nem volt állásban [lásd: foglalkoztatott nők aránya 1960-ban és foglalkoztatott nők aránya 1970-ben]. Volt, amikor egy-egy nagyobb munkához, nagytakarításhoz igénybe vett segítséget, de általában nem. A hétfégi takarítás az én feladatomban volt, így vezettük be. Eleinte szemet, fát kellett fölhozni a pincéből, ez az én feladatomban volt, a nehezebb élelmiszereket, krumplit, hagymát együtt mentünk venni, megvettünk 10 kilót, 20 kilót egyben. Ilyenben segítettem, de a többit ő intézte.

1951 közepén az én „kedves jóakaróim”, az akkori párttitkár, a szakszervezeti titkár és az igazgató együttesen engem javasoltak tartalékos tiszti kiképzésre. Ez egy kitüntetés volt, csupa olyanok kerültek be, akiket legalábbis a rendszer hívének tartottak. Akkor már a Nehézipari Minisztérium Színesfém Főosztályához tartoztunk. Párt meg hadsereg, nem lehetett nemet mondani, és a minisztériumban sem mondhatták, hogy nem engedjük el. Kineveztek helyettem egy helyettest. Ha

három hónapig nem jövök vissza, azt véglegesítik. Egy hónapig voltunk laktanyában, két hónapig a Börzsönyben táborban, és tartalékos légvédelmi tiszti kiképzést kaptunk. Ott bennünket osztályoztak, hogy milyen volt a lögyakorlatunk, milyen volt a terepgyakorlatunk, milyen csapatmunkát tudtunk végezni, ez, az, amaz, és én is a legjobbak közé tartoztam. Amikor jött a leszerelés három hónap után, akkor voltunk nyolcan vagy tízen, akikre azt mondták, hogy további politikai kiképzésben részesülnek. Mivel három hónap után nem tértem vissza, véglegesítették a helyettest. Letelt a négy hónap, és én megjelentem a minisztériumban, hogy leszereltem. Hogy mi legyen énvelem? Egyelőre menjek ki a kőbányai műanyaggyárba, mert annak a főkönyvelőjét épp akkor hívták be ugyancsak tartalékos tiszti kiképzésre, helyettesítsem azt. Ez egy nagyon jó dolog volt, mert ugyan ott nem sokat csináltam, de nagyon sokat tanultam. Igyekeztem mindent egy jól begyakorolt vállalattól megtanulni, hogy hogyan is működik, amit én aztán később nagyon jól fel tudtam használni. Szóval három hónap után ő visszatért, és én megint ott voltam a piacon állás nélkül.

És akkor az alumíniumiparban a Könnyűfémipari Beruházási Vállalatnál volt egy üresedés haláleset miatt, és engem ajánlottak be. Oda kellett egy főkönyvelőt helyettesítő számviteli főosztályvezető. Ez volt 1951 őszén. Egy olyan vállalatot vettem át, amelyiknél 6 hónapig nem volt ilyen vezető, és nekem kellett ott rendet csinálnom. Ez a munkakör tartott egészen 1952 közepéig, amikor is közölték, hogy a vállalatot fölszámolják, mert már nincs szükség rá. Bennünket kihelyeztek az addig a cég által bonyolított beruházásokhoz.

A vállalat egyik beruházása volt a Magyaróvári Timföld és Műkorundgyár [A műkorund bauxit fölhasználásával készült ipari csiszolóanyag. – A szerk.], és engem áthelyeztek oda budapesti székhellyel, hogy onnan intézzük a magyaróvári [Nyilván Mosonmagyaróvárról volt szó. Moson és Magyaróvár már 1939-ben egyesültek. – A szerk.] beruházást. A beruházási részleg teljesen külön részleg volt a vállalaton belül, és annak a pénzügyi vezetője lettem én. Nagyon jó állásom volt viszonylag jó fizetéssel, mire 1952 végén közölték velem, hogy megszüntetik ezt a budapesti kirendeltséget, le kell menni [Moson]Magyaróvárra. Kedden reggel kellett lemennem [Moson]Magyaróvárra, és péntek este visszajönnöm, szombat-vasárnap otthon és a hétfőt mindig Budapesten, mert a beruházási bankban és a minisztériumban egy héten egyszer muszáj volt egyeztetni a dolgokat. Kaptam különélési díjat meg szállásköltségdíjat és a fizetésemet és külön prémiumot. Úgyhogy elfogadtam, mert olyan fizetést tudtam hozni, amit a feleségem is elfogadott. A különélési díjból meg a szállásköltségből úgy meg tudtam élni, hogy gyakorlatilag a fizetésemet és a prémiumomat odaadtam a feleségemnek. Megérte, kicsit anyagilag össze tudtuk szedni magunkat, bútorokat jobban elrendezni, mert ramatyul nézett ki addig a lakásunk. Többre nem futotta persze, de az is valami.

1953-ban Nádasra magyarosítottam a nevemet. Az én beosztásomban nagyon zavaró volt németesen írva, hogy Neuwirth, nem tudták kimondani a nevemet, és fölvetődött a feleségemmel, hogy magyarosítsam a nevemet. Ha bementam a nevemet valahol, hogy Neuwirth, elkezdtek fonetikusán írni, és akkor mindig helyesbíteni kellett. Egész egyszerűen kínos volt, hogy folyton helyesbítenem kellett. Ha ez nem lett volna, akkor valószínűleg nem magyarosítunk, mert például az öcsém nem magyarosított, az ő pozíciójában ez nem volt szükséges. A gyerekei még ma is Neuwirth néven élnek, és semmi bajuk nincsen ezzel. Kérvényt kellett beadni három javasolt névvel, és abból egyet hagytak jóvá. Németh, Nádas és Nótás volt a három név. Azért akartam, hogy N-nel kezdődjön, mert volt monogramom valamiben, egy ingben, akkor az emiatt maradjon

meg. És egy dolog volt fontos, hogy ne i-vel végződjön, nem szerettem az ilyen nagyon magyaros nevet.

A [moson]magyaróvári állás tartott egészen 1957-ig. Közbejött még a forradalom [lásd: 1956-os forradalom], amit Budapesten töltöttem el, mert ugyan lent voltam október 23-án [Moson]Magyaróváron, ott értesültünk az eseményekről. [A rendszerváltásig sokan kódoltan csak úgy említették az 1956-os forradalmat, mint „eseményeket” vagy „sajnálatos eseményeket”. – A szerk.] Október 25-én indult onnan vonat, és az egyik kollégámmal följöttünk Pestre. Aztán itt is maradtunk, és november nem tudom, hányadikán utaztunk aztán vissza, amikor már kicsit konszolidálódott a helyzet. A forradalomról rossz emlékeim vannak. Lövöldözések voltak. Leköltöztünk az alagsorba, a légópincébe, amikor a lövöldözések voltak. A feleségem nem nagyon akarta, hogy én mászkáljak az utcán. Tudtuk, hogy hol lehet kenyérhez jutni, és inkább a nők mentek el, és hozták a kenyeret vagy amit be kellett szerezni. Ez 3-4 nap volt. Főleg október 23-a és november 4-e között az utcán lehetett látni katonatiszteket, akik régi egyenruhában masíroztak, és fiatal suhancokat lehetett hallani zsidózni az utcán. De például a házban nem éreztem ilyesmit [antiszemitizmust]. Nem volt, pedig tudtam, hogy vannak olyanok, akik nem kedvelnek, de nem volt semmilyen jele.

Egészen az utóbbi időkig énnekem az volt érzésem, hogy 1956 ellenforradalom volt. Tehát nem a lakosság döntő többségének, hanem kizárólag a szocialista rendszer elleni erőknek a megmozdulása volt. Nekem ez volt akkor a véleményem. Ma már azt sugallja minden, hogy az egész nép akarta tulajdonképpen ezt az egész változást. Én nem érzékeltem ezt akkor. Minden, a rádiónak a megtámadása október 23-án éjjel, az egy kifejezetten egy jobboldali szervezett akció volt. Az egész 23-i felvonulás, ami folytatódott később, az egyáltalán nem államellenes akció volt, hanem csak az észlelt hibáknak a megszüntetését akarták. Az egész rendszer fennállása alatt állandóan ez folyt, például közöttünk, vezetők között, amikor együtt voltunk, állandóan a hibákat kerestük. És láttuk a hibákat; például x esetben kitárgyaltuk, hogy a nyugati tábor gazdasági ereje sokszorosan felülmúlja a szocialista tábor gazdasági erejét, és a fegyverkezés nekünk tízszer annyiba kerül, mint az amerikaiaknak, hogy az egyensúlyt tartsuk. Biztos, hogy ez nem mehet tovább. Mi örültünk volna annak, hogyha olyan helyzet alakulhatott volna ki, hogy békésen tud a két rendszer egymás mellett létezni, de ez nem ment. A termelőeszközök társadalmi tulajdona kiderült, hogy nem életképes. Az állam nem tud gazdálkodni, magántulajdonban lévő vállalkozásokkal lehet igazán gazdaságosan termelni. De ez egy olyan tabu volt, amiről még csak beszélni sem lehetett.

1957 októberében közölték, hogy megalakul az Alumíniumipari Kereskedelmi Vállalat, és ahhoz kell főkönyvelő. Én akkor már [Moson]Magyaróváron voltam, és tudtam, hogy az a kolléga, akivel én nagyon jó viszonyban voltam, amikor az iparba kerültem, az lett a minisztériumban a számviteli főosztály vezetője. Fölhívtam és mondtam neki, hogy boldog lennék, ha engem [Moson]Magyaróváról fölhelyeznétek Pestre. Azt mondja, de jó hogy szóltam, boldogan, mert akkor nem ismeretlennel kezdenek. Úgyhogy engem fölhelyeztek október 1-jén Budapestre, én lettem az Alumíniumipari Kereskedelmi Vállalat főkönyvelője, és a nyugdíjazásomig ezt a beosztást töltöttem be. Akkor főkönyvelőnek hívták, később lett aztán gazdasági igazgatóhelyettes a neve.

1970-ben nyugdíjba ment a kereskedelmi igazgató, és azt mondták a minisztériumban az igazgatónak, hogy kettőnk között fölosztjuk a kereskedelmi igazgató munkakörét, és akkor nem

kell senkit oda fölvenni. Tehát maradtunk ketten. 1972 júniusában nyugdíjba ment az igazgató. Szólt a vezérigazgató, hogy őnekik nincsen semmilyen jelöltjük, ők azt szeretnék, ha én ideiglenesen vállalnám az igazgatói beosztást. Jó, mondom, vállalom. Nem volt szó időről, csak hogy ideiglenesen. Kaptam a minisztertől egy papírt – a magasabb vezetői állásokra miniszteri kinevezés volt –, hogy ideiglenesen megbíznak. Megmarad a gazdasági igazgatóhelyettesi pozícióm, de ideiglenesen megbíznak az igazgatói teendők ellátásával. Anyagiakról nem volt szó, ezt diszkrétan elhallgatták. Mentem föl a vezérigazgatóhoz, hogy mi van, ha én szabadságon vagyok vagy beteg vagyok vagy vidéken, valakinek kell a helyettesemnek lenni. „Te nevezzél ki magadnak, akiket gondolsz, közöld velünk, hogy ezek a helyetteseid.” Egy kollégával nagyon jó viszonyban voltam, nagyon megbíztam benne, ő lett a helyettesem. Tehát nem főosztályvezető, hanem irodavezető címmel. És így a nyugdíjazásomig egyedül láttam el a vállalatvezetői funkciót. Mindenért én voltam a felelős. Nem volt könnyű dolog, de nagyon izgalmas volt.

1980-ban elmentem nyugdíjba. Azt mondtam a vezérigazgatónak: „Én elmegyek nyugdíjba, de hajlandó vagyok mint nyugdíjas a gazdasági igazgatóhelyettesi teendőket ellátni. De legyen valaki gazdasági igazgatóhelyettes, akit te a későbbiekben kinevezel. Én ellátom az ő nevében, és ő neki csak alá kell írni, és én megfelelő díjazást kapok, és akkor mindenki jól jár.” És végül elfogadták ezt a megoldást, úgyhogy én elmentem nyugdíjba, és megszűnt a következő napon a pozícióm. És dolgoztam egészen 1995-ig, 75 éves koromig. 4 órát dolgoztam, tisztességesen megfizették azt nekem. Én magam szabtam meg az időpontját; úgy mentem, hogy előtte kimentem úszni, utána elmentem az irodába, 10 órára ott voltam. Ott voltam 2 óráig, 3-ig, közben megebédeltem és akkor mentem haza. Akkor született a kislányom második gyereke, és attól kezdve én minden délután a gyerekekkel voltam, tudtam őket sétáltatni, és ő egy kicsit szabad volt.

Amikor odakerültem az Univerzit vállalathoz 1947-ben, jött a szakszervezeti titkár, hogy lépjek be a szakszervezetbe – a Vegyipari Szakszervezethez tartoztunk. 1949-ben léptem be a kommunista pártba. Mikor kineveztek főkönyvelőnek az új nemzeti vállalatnál, a párttitkár azt az igényét jelentette be, hogy elvárja tőlem, hogy párttag legyek. És miután a véleményünk megegyezett, ez nem okozott számomra gondot. Nem emlékszem rá, hogy ezt milyen módon bonyolították le, de biztos az előírásnak teljesen megfelelően csinálták. Ez tartott 1956-ig. Én akkor [Moson]Magyaróváron voltam, de ottan már nem vettek vissza, mert akkor újraszervezték a pártot. Ők sem hívtak, de én sem mentem. Mind a két fél hallgatólagosan tudomásul vette, hogy én most már nem vagyok tagja a pártnak. 1957 őszén aztán fölhelyeztek Pestre. Itt fölkerétek, hogy jelentkezzek, de akkor meg a kerületi pártbizottság nem tartott igényt rám, mondván, hogy túl magas az értelmiségiek aránya, és nem értelmiségiekkel akarják feltölteni a pártot. Ez tartott 1969-ig, amikor jött a kérés, hogy lépjek be a pártba. És miután nekem megint csak nem volt világnézetem ellen, beléptem újra az MSZMP-be. És egészen 1990-ig a vállalati MSZMP tagja voltam, még mint nyugdíjas is.

Fiatalabb korban eljártunk moziba. Amióta a televízió van, én nem emlékszem, hogy mi közösen moziba mentünk volna. Énnekem 1964-ben volt az első televízióm, a római olimpia idején [Rómában 1960-ban rendeztek olimpiai játékokat, 1964-ben Tokióban volt az olimpia. – A szerk.], emlékszem erre, hogy akkor nagyon örültünk neki Péterrel együtt. Péter akkor már 18 éves volt, őt rendkívül érdekelte a sport, a mai napig is és engem is.

Sosem volt nekem két hétnél több szabadságom egyszerre, mert időközönként kivettem a többit. Mikor még az édesanyám Kiskunhalason élt, minden nyarunkat, a szabadságunknak egy jelentős részét, a gyerekek pedig majdnem minden vakációt Kiskunhalason töltöttek. Az első közös nyaralásunk 1959-ben volt a családdal Káptalanfüreden, az inotai alumíniumkohó üdülőjében. A következő, amire emlékszem, 1961, amikor Balatonfüreden voltunk. A pécsi uránbányának volt ott egy üdülője, ott volt kététes üdülésünk, és utána közös üdülésünk volt kétszer vagy háromszor még, Keszthelyen, Harkányban. Ezek a vállalatok mind hozzánk tartoztak, és ott tudtam elintézni, hogy kapjunk közös családi beutalót.

Én nagyon keveset mentem Nyugatra. Csak hivatalos ügyben voltam, Franciaországban, Tuniszban és az NSZK-ban. Franciaországban voltam talán kétszer, mert ott jelentős nyersanyagszállítónk volt az alumíniumipar részére, ugyanez volt Tuniszban is, és tulajdonképpen az NSZK-ban is ilyen ügyben voltam. Én általában nem vettem részt a tárgyalásokban, mert nem voltam szakember, azt rábíztam a szakemberekre. De volt, amikor az igazgatónak kellett aláírnia egy szerződést, ilyen esetekben aztán én mentem ki. Csehszlovákiában, az NDK-ban és Romániában többször voltam hivatalos úton. Magánúton egyetlen egyszer sem. A húszéves házassági évfordulónkon Opatijába [Horvátországba] mentünk el egy egyhetes társas útra. Ez volt az egyetlen külföldi utunk, de a szocialista országokba sem mentünk magánúton.

Hétvégén általában pihenés volt, legfőljebb rokoni vagy baráti találkozás. Az öcsémekhez mentünk, vagy ők jöttek. De ebből sem csináltunk túl gyakori találkozásokat. Itt a közvetlen szomszédom, egy idősebb házaspár, és az a férfi is itt lakott a közelben, akinek a gyárában dolgoztam, az Univerzit gyárban. Nagyon jó viszonyban voltunk, és a felesége is nagyon jóban volt az én feleségemmel meg ezzel a szomszédasszonnyal. A két férfi meg nagyon szeretett kártyázni, én is. Amikor együtt voltunk, hármásban egy-két órát ultiztunk, míg az asszonyok trécseltek. A feleségem halálával megszűnt ez a társaság. Ennekem olyan nagyon nagy kedvem nem volt a kártyához, hogy azért én találkozzam velük, a korkülönbség is olyan volt, hogy inkább a gyerekeimmel meg az unokáimmal voltam a hétvégeken csak.

A zsidó ünnepeket megünnepeltük, a feleségem elment templomba, én úgy emlékszem, én is elmentem még ővele Kol Nidrére [Jom Kipur előestéjén] meg Ros Hásáná este, ő még napközben is ment [Jom Kipurkor]. Én napközben nem, én bementem dolgozni, de ő elment. Amikor a fiam meg a lányom kicsik voltak, a Thököly úti imaházba azért elmentünk a feleségemmel együtt, és őket is elvittük. Karácsonyt is ünnepeltünk. Nem egyházilag, csak karácsonyfa volt és ajándékozás. Mindig vettünk a gyerekek miatt egy kis karácsonyfát, és ott volt alatta az ajándék.

Péter közgazdasági egyetemet végzett, jelenleg is a szakmájában dolgozik, közgazdász. Az első felesége évfolyamtársa volt az egyetemen. A fiuk, Gábor 1971-ben született. Albérletben laktak, és várták a Gábor születését, és mi lent nyaraltunk Harkányban a feleségemmel. Egyszer csak távirat érkezett: „Gépkocsinyeremény-könyves Skodát nyertünk, Péter.” Kaptak nászajándékul egy 5000 forintos gépkocsibetétkönyvet, s kihúzták, és Skodát nyertek. Akkor elég jelentős összeg volt, és az új autóból meg még valamennyit kellett fizetni, vettek egy új társasházban egy 1 plusz 2 félszobás lakást, és a lakást eladótól átvették az OTP kölcsönt. Egy ilyen hirdetéssel, hogy „lakást eladok, gépkocsit beszámítok” – ilyenek voltak akkor. A gépkocsi ritka dolog volt, nagyon nehéz volt hozzájutni, és akitől vették a lakást, az be se költözött még az új lakásba, eladta a gépkocsiért. Tehát így megszerezték a lakást.

Péter később elvált, és még kétszer nősült meg. Sem az első, sem a második felesége nem volt zsidó. Mi eljutottunk odáig, hogy nem szólunk bele, hogy zsidók lesznek-e a gyerekeink házastársai. A mi időnkben ez még számított, az én gyerekeimnél már nem, és nem is zsidók a párjaik. A második felesége egy református pap lánya volt. Egy fiúgyermekük született, a Bálint. A harmadik felesége félzsidó volt – tőle nincs gyerek. A két első házasságnál föl sem vetődött a két fiúnál, Gábornál és Bálintnál, hogy brit mília legyen.

Gábor unokám vendéglátó-ipari szakközépiskolát végzett, és elvégezte a szállodaipari főiskolát. A szállodaiparban dolgozik vezető állásban. Gábort rendkívüli módon érdekelték a zsidósággal kapcsolatos kérdések, amikor beszélgettünk. Amikor megnősült, nem akart egyházi esküvőt. A felesége szülei ragaszkodtak katolikus szertartás szerinti egyházi esküvőhöz, és azzal a feltétellel ment bele, hogy rendben van, de az egyházi esküvő utáni vacsorán ő meg fogja mutatni, hogyan van egy zsidó házasság. Ennek az volt az előzménye, hogy nekem vannak rokonaim Izraelben, és azok meghívták a Gábort az érettségi után, hogy pár hetet ott töltsön. És őt rendkívül megfogta, amit ott látott. Volt esküvő is. És akarta, hogy ő ezt megmutatja. Az esküvő utáni vacsorán a fiam, Péter, Gábor öccse, Bálint, Miklós, a lányom kislánya és én tartottuk a hüpét, és ők aláálltak. És elmondta, mit miért csinálnak, miért fordulnak körbe, miért tapossák el az üveget. Két gyermekük van azóta, egy fiú meg egy lány.

Bálint is vendéglátó-ipari szakközépiskolát végzett, de egy pillanatig nem óhajtott a vendéglátóiparban dolgozni. Vonzódik a színművészeti terület iránt, és sikerült neki összeköttetést szerezni rendezőkkel, akik különböző filmeknél, színházaknál kisebb belső munkára szívesen alkalmazzák.

Marika lányom érettségi után nem tanult tovább egyetemen, de tovább képezte magát. Jelenleg egy részvénytársaság igazgatója. 1977-ben ment férjhez. Két gyerekük van, Miklós és Ágnes. Marika férje keresztény volt, de már meghalt, és ugyancsak nem vetődött fel a brit mília a Miklósnál.

Ágnes unokám gimnáziumot végzett, majd ugyanott érettségi után elvégzett még két évet, és egészségügyi szakképesítést szerzett. Férjhez ment, és egy gyermekük van. Miklós unokám jövőre végez a közgazdasági egyetemen. Nagyon céltudatos. Tanul, képezi magát. Miklós zsidó barátokra talált a Bálint-házban [Bálint Zsidó Közösségi Ház], a Hóra-táncsoportban is táncolt, nagyon jól érzi ott magát. Szóval ez nálunk nem vallási alapú. Zsidó kislány a barátnője, akivel együtt jár, és nagyon örülök neki, hogy így van.

1978-ban halt meg a feleségem. Rákoskeresztúron a zsidó temetőben van temetve. Azóta egyedül élek. Az 1990-es évek közepe táján a házban az egyik lakó – nagy párttag volt – kérdezte, hogy miért nem vagyok párttag [az MSZP-ben]. „Senki sem hív.” Azt mondja, dehogynem, jöjjenek. És akkor ő elvitt, és azóta az MSZP-nek tagja vagyok újra, az értekezleteken részt veszek. Sőt, a kerületi alapszervben fölkeríttek, hogy vállaljam el, hogy én leszek az egyik hivatalos küldöttje a pártnak a választáson. Így ha nem is aktívan, de azért részt veszek a pártban.

1995 óta már nem dolgozom, itt a háznál végzek különböző munkákat, a házzal kapcsolatos dolgokban segítek a mindenkori közös képviselőnek, én csináltam mindaddig az éves elszámolásokat, mérleget, eredménykimutatást, hátralékokat.